

333
583

В. П. БОРОДАТИЙ

**ЧИСТИЙ ДОХОД
І РЕНТАБЕЛЬНІСТЬ
КОЛГОСПНОГО
ВИРОБНИЦТВА**

333

683

В. П. БОРОДАТИЙ

КОНТРОЛЬНИЙ
ЕКЗЕМПЛЯР

ЧИСТИЙ ДОХОД
І РЕНТАБЕЛЬНІСТЬ
КОЛГОСПНОГО
ВИРОБНИЦТВА

322692 +

ВИДАВНИЦТВО КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 1974

ОДЕССКИЙ ВУЗОВСКИЙ ИМ. А.С. ПУШКИНА

БИБЛ. 200 9

ОДЕССКИЙ ВУЗОВСКИЙ ИМ. А.С. ПУШКИНА

200 9

† У книзі на основі теоретичного узагальнення практики колгоспів Української РСР розглядається економічна природа таких економічних категорій, як необхідний та додатковий продукт, собівартість, чистий дохід, рентабельність; аналізується система показників рентабельності; висвітлюється динаміка та рівень рентабельності колгоспного виробництва.

Розрахована на викладачів, аспірантів, спеціалістів сільського господарства, економістів і всіх тих, хто вивчає економічну теорію.

ВСТУП

Вирішальною умовою побудови комуністичного суспільства в нашій країні є всебічний розвиток соціалістичного виробництва, створення матеріально-технічної бази комунізму, яка є матеріальною основою вирішення всіх економічних та соціальних проблем будівництва комунізму.

Радянський народ досяг великих успіхів у будівництві матеріально-технічної бази комунізму. В результаті втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму в СРСР були створені могутня соціалістична промисловість і найбільше в світі сільськогосподарське виробництво. Нині наше народне господарство знаходиться на новому етапі розвитку, початок якому поклали березневий та вересневий (1965 р.) Пленуми ЦК КПРС, XXIII з'їзд партії. Виконуючи їх рішення, трудящі Радянського Союзу доклали немало зусиль, щоб добитися зростання виробництва.

Великий вклад у загальну справу побудови комунізму внесли трудівники колгоспів і радгоспів. Середньорічний обсяг валової продукції сільського господарства за 1966—1969 рр. збільшився порівняно з попереднім чотириріччям на 18%, виробництво зерна — на 25, м'яса — на 20, молока — на 23, бавовни-сирцю — на 15, цукрових буряків — на 33, яєць — на 21%. Це дало можливість підвищити рівень споживання населенням продуктів харчування.

Основним джерелом економічного зростання сільськогосподарського виробництва стало підвищення його економічної ефективності та продуктивності праці. Головне завдання кожного колгоспу і радгоспу полягає в тому, щоб у сучасних умовах розвитку сільського господарства

не лише одержувати якнайбільше продукції, але й зменшувати затрати праці та матеріальні засоби на одиницю продукції. Його розв'язання вимагає широкого застосування в господарському житті, керівництві сільськогосподарським виробництвом економічних законів соціалізму, економічних важелів, правильного поєднання товарно-грошових відносин з плановим веденням господарства, централізованого керівництва з ініціативою колективів соціалістичних підприємств. Важливого значення в нових умовах господарювання набуває правильне використання товарно-грошових відносин і пов'язаних з ними вартісних категорій — ціни, собівартості, прибутку, рентабельності. На це вказується в Програмі КПРС: «В комуністичному будівництві необхідно повністю використати товарно-грошові відносини відповідно до нового змісту, властивого їм у період соціалізму. Велику роль при цьому відіграє застосування таких інструментів розвитку економіки, як господарський розрахунок, гроші, ціна, собівартість, прибуток, торгівля, кредит, фінанси»¹.

Застосування економічних важелів у колгоспному виробництві докорінно змінює характер управління та планування в колгоспах. Якщо раніше головними показниками розвитку господарства колгоспів, їх планів були натуральні, кількісні показники (встановлені до того ж зверху і часто без будь-яких економічних розрахунків), то після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС — вартісні, зокрема рівень рентабельності.

Забезпечення рентабельності виробництва — важлива умова дальшого розвитку колгоспів на розширеній основі, підвищення матеріального та культурного рівня колгоспників. Ось чому Комуністична партія перед усіма працівниками народного господарства, в тому числі й сільськогосподарства, поставила завдання постійно дбати про підвищення економічної ефективності суспільного виробництва.

«Головна увага в усіх ланках планування і керівництва господарством, — підкреслюється в Програмі КПРС, — повинна бути зосереджена на найбільш раціональному і ефективному використанні матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, природних багатств і усуненні зайвих

¹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., Держполітвидав УРСР, 1962, стор. 365.

витрат і втрат. Досягнення в інтересах суспільства найбільших результатів при найменших затратах — такий непорушний закон господарського будівництва»². Виконання цього завдання сприятиме і новий Примірний Статут колгоспу, прийнятий III Всесоюзним з'їздом колгоспників. У ньому вказується, що одним з головних завдань кожного колгоспу є зміщення і розвиток громадського господарства, неухильне збільшення продуктивності праці та ефективності громадського виробництва.

Керуючись рішеннями партії та уряду, завданнями, які вимогливо ставить практика колгоспного виробництва, радянські економісти внесли вагомий вклад у розробку питань рентабельності колгоспного виробництва. В роботах З. Атласа, О. Архипова, В. Боева, В. Венжера, О. Емельянова, Н. Каротамма, Л. Клецького, І. Лукінова, М. Палченка, Г. Романченка, А. Радченка, І. Романенка розв'язано ряд важливих теоретичних і практичних питань, пов'язаних з проблемою рентабельності колгоспного виробництва. Незважаючи на це, дана дуже важлива й складна проблема недостатньо висвітлена в нашій економічній літературі. Особливо мало робіт, в яких проблеми рентабельності колгоспного виробництва розглядаються в системі соціалістичних виробничих відносин. На жаль, серед радянських економістів немає єдиної точки зору щодо визначення чистого доходу, прибутку, диференціальної ренти, методики обчислення цих категорій та показників рівня рентабельності в колгоспах. Практика ж колгоспного виробництва настійно вимагає позитивного розв'язання цих важливих питань колгоспного виробництва.

Не претендуючи на повний і всебічний виклад такої виключно складної проблеми, якою є проблема рентабельності колгоспного виробництва, автор ставить за мету на основі праць В. І. Леніна, рішень Комуністичної партії і Радянського уряду, зокрема рішень березневого та вересневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС, XXIII з'їзду нашої партії, на основі узагальнення практики колгоспів висвітлити теоретичні та методологічні питання рентабельності колгоспного виробництва, розглянути їх у політико-економічному аспекті.

² Матеріали XXII з'їзду КПРС, стор. 362—363.

ЗАГАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ
СУСПІЛЬНИХ ВИТРАТ ВИРОБНИЦТВА
ПРИ СОЦІАЛІЗМІ

Матеріальною основою життя суспільства є виробництво матеріальних благ, сукупного суспільного продукту. Воно вимагає в будь-якій суспільно-економічній формациї певних затрат як живої, так і минулої праці. Ці затрати в суспільно необхідних розмірах створюють суспільні витрати виробництва, які існують завжди, незалежно від його суспільної форми. З цього приводу К. Маркс писав: «Робочий час, навіть коли мінову вартість буде усунено, завжди залишиться творчою субстанцією багатства і мірою витрат, потрібних для його виробництва»¹. Таким чином, витрати виробництва показують, скільки робочого часу затрачає суспільство на виготовлення сукупного суспільного продукту або-якогось окремого продукту.

В умовах товарного виробництва суспільні витрати набувають специфічної форми вартості. Створений продуктивною працею сукупний суспільний продукт виступає тут у двох формах: натуральній і вартісній. У натуральній формі він складається з певної кількості різноманітних споживних вартостей. «Споживні вартості, — писав К. Маркс, — становлять речовий зміст багатства, хоч би яка була його суспільна форма»². Вони створюються конкретною працею. Як відомо, праця при певних економічних умовах набуває двоїстого характеру. З одного боку, вона виступає як конкретна, а з другого, як абстрактна. Якщо перша є джерелом споживних вартостей, то остання створює вартість товару. Споживні вартості, створені різноманітними видами конкретної праці, якісно зовсім різні і тому кількісно між собою несумірні.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 26, ч. III, стор. 249.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 46.

Можливість уявити валовий продукт суспільства як єдність споживних вартостей надає вартісна (грошова) форма, яка дозволяє виразити затрати суспільної праці, втіленої в товарах у формі сукупних вартостей. Субстанцією вартості є абстрактна праця, тобто затрата людської робочої сили взагалі, незалежно від її конкретної форми. Вартість товару визначається кількістю абстрактної суспільної праці, втіленої в ньому. Її величина вимірюється робочим часом, суспільно необхідним для виробництва того чи іншого товару, тобто робочим часом, «який потрібен для виготовлення якої-небудь споживної вартості при існуючих суспільно нормальних умовах виробництва і при середньому в даному суспільстві рівні вмістості та інтенсивності праці»³.

Вартість — суспільна економічна категорія, яка відбиває характер пануючих виробничих відносин. Так, в умовах капіталізму вона показує класові відносини суспільства, основою яких є капіталістична власність на засоби виробництва. Головною характерною ознакою цих відносин є експлуатація пролетаріату буржуазією.

Вартість товару при капіталізмі складається з трьох частин: вартості постійного капіталу (частина вартості машин, будівель, вартість сировини, палива і т. п.) (*c*); вартості змінного капіталу (*v*) і додаткової вартості (*m*). Характер капіталістичних виробничих відносин визначає конкретні форми, в яких вартість виступає на поверхні капіталістичного суспільства, в господарській практиці.

Капіталіст, як відомо, на виробництво товару затрачає не власну працю, а свій капітал. Це зумовлює відособлення вартості постійного і змінного капіталу, витраченого на виробництво товару. Їх сума (*c+v*) набуває форми капіталістичних витрат виробництва (*k*), а додаткова вартість — форми прибутку (*p*), який привласнюється капіталістом безоплатно. Вартість в цілому в умовах капіталізму — це ціна виробництва, яка дорівнює витратам виробництва плюс середній прибуток.

Отже, капіталістичні витрати виробництва складаються з витрат на засоби виробництва і на заробітну плату робітникам, тобто вони менші за вартість на величину додаткової вартості. «Те, чого коштує товар капіталісто-

³ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 49.

ві, і те, чого коштує само виробництво товару, це в усякому разі — дві цілком різні величини... Те, чого коштує товар капіталістам, вимірюється затратою *капіталу*; те, чого товар дійсно коштує, — затратою *праці*. Тому капіталістичні витрати виробництва товару кількісно відмінні від його вартості, або дійсних витрат його виробництва; вони менші, ніж товарна вартість...⁴ Відособлення витрат виробництва від вартості в умовах капіталізму пов'язане з відокремленням власності на засоби виробництва від безпосередніх виробників.

При соціалізмі також має місце товарне виробництво і діє закон вартості. Безпосередніми причинами існування товарно-грошових відносин в цих умовах є, по-перше, його загальна основа — суспільний поділ праці, по-друге, діяльність різних відособлених виробників, пов'язана в свою чергу з характером соціалістичної власності на засоби виробництва. В умовах соціалізму існують дві форми соціалістичної власності, які зумовлюють існування різних відособлених виробників.

Державні підприємства, що підпорядковуються загальним інтересам суспільства, в своїй виробничо-технічній діяльності мають також певну самостійність та економічну відособленість. Вони розпоряджаються виробничими фондами, здійснюють своє виробництво на основі господарського розрахунку. А це означає, що вони повинні всі витрати на створення продукції покривати своїми доходами і мати відповідний прибуток, тобто вести господарство рентабельно.

Економічний кругообіг засобів виробництва всередині державного, загальнонародного сектору, між державними підприємствами відбувається не в порядку безпосередньої їх передачі, а на базі заміщення затрат митної та живої праці у вартісній формі, тобто здійснюється купівля-продаж засобів виробництва.

Отже, безпосередня причина відособленості підприємств при соціалізмі полягає в наявності матеріальних стимулів — необхідності матеріального стимулювання соціалістичних підприємств. Глибиною основою останнього є характер праці, яка поки що не стала першою життєвою потребою і вимагає матеріального стимулювання.

Товарне виробництво, як відомо, виникло давно і об-

слуговувало різні суспільні формації. На різних історичних етапах розвитку суспільства воно було неоднаковим за своїм соціально-економічним змістом, сферою поширення та значенням у процесі відтворення. Зміст товарно-грошових відносин змінюється залежно від конкретних історичних умов, характеру економічних відносин, від того, яка форма власності панує в тому чи іншому суспільстві. Саме товарне виробництво не дає і не може дати характеристики жодному способу виробництва. З цього приводу К. Маркс писав, що про характерні особливості способів виробництва не можна нічого сказати, якщо відомо тільки спільні їм абстрактні категорії товарного обігу. Тому лише при історичному підході до товарного виробництва можна з'ясувати і зрозуміти його зміст та характер.

Товарне виробництво в умовах соціалізму має ряд відмінностей, які докорінно відрізняють його від капіталістичного. Ці відмінності зумовлені перш за все всією сукупністю виробничих відносин соціалістичного суспільства. На противагу товарному виробництву в досоціалістичних антагоністичних формаціях, основою яких є приватна власність на засоби виробництва та експлуатація чужої праці, при соціалізмі воно розвивається на базі суспільної власності на засоби виробництва, на праці, вільній від експлуатації.

Докорінно відрізняється і мета товарного виробництва при соціалізмі. Тут воно служить безпосередньому задоволенню зростаючих потреб усього суспільства і забезпеченню всебічного розвитку його членів. В умовах же капіталізму метою товарного виробництва є збагачення експлуататорських класів. Важлива риса товарного виробництва при соціалізмі — його планомірний характер. Капіталістичне товарне виробництво розвивається стихійно, на базі закону конкуренції й анархії виробництва.

Основною особливістю соціалістичного товарного виробництва є усунення специфічних капіталістичних категорій товарних відносин і виникнення нових, соціалістичних категорій. Робоча сила як товар — це специфічна категорія капіталістичного товарного виробництва. При соціалізмі вона не може бути товаром, адже вона поєднується із засобами виробництва на основі суспільної соціалістичної власності. Внаслідок специфічних еконо-

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 26, ч. I, стор. 30.

мічних основ соціалістичного суспільства не можуть бути товаром соціалістичні підприємства, земля.

Існування товарного виробництва, закону вартості в соціалістичному суспільстві обумовлює й існування таких вартісних категорій, як вартість, ціна, собівартість, чистий дохід, рентабельність. Вартість при соціалізмі складається також з трьох частин: вартості спожитих засобів виробництва; вартості продукту, створеного необхідною працею (необхідний продукт); вартості продукту, створеного додатковою працею (додатковий продукт). Її перша частина є результатом уречевленої (минулої) праці, дві останні — результатом живої праці. Якщо з неї вирахувати вартість спожитих засобів виробництва, то залишиться знову створена вартість, або валовий дохід. У соціалістичному суспільстві знову створена вартість — національний дохід, який має своїми складовими частинами вартість необхідного та додаткового продуктів.

Необхідний продукт, за визначенням К. Маркса, — це фонд життєвих засобів, який є джерелом задоволення індивідуальних потреб виробників та їх сімей. Додатковий продукт — це продукт понад необхідним продуктом. Тривалий час в нашій економічній літературі панувала думка, що ці категорії чисто капіталістичні, антагоністичні, що вони нібито відбивають класові відносини експлуатації безпосередніх виробників і тому не властиві для соціалістичного суспільства. Нині абсолютна більшість радянських економістів відкинула цю точку зору і вважає, що розподіл праці та продукту на необхідний і додатковий характерний також для соціалістичного способу виробництва. Він обумовлений насамперед самим змістом виробництва, процесу відтворення.

Окремий робітник, праця якого при будь-якому суспільстві завжди є часткою сукупної суспільної праці, створює певні споживні вартості, що за формою не можуть задовольнити його індивідуальних потреб. Такі продукти виробляють інші робітники, зайняті в різних галузях виробництва. Суспільний поділ праці передбачає, що кожен трудящий віддає суспільству свою працю в одній формі і одержує від нього в обмін продукти та послуги інших видів діяльності, які задовольняють його особисті потреби.

Крім цього, процес відтворення в цілому є насамперед відтворенням сукупного суспільного продукту, або всієї

маси матеріальних благ — засобів виробництва і предметів споживання. Для розвинутого суспільства характерне розширене відтворення, тобто таке, що розвивається на розширеній основі. Отже, виникає необхідність частину сукупного суспільного продукту використати для нагромадження і створення страхових фондів.

Між робітником і суспільством виникають відносини, коли перший не може обмежити свою працю лише часом, необхідним для створення продукту, який задовольняє його особисті потреби. Він повинен загрозити праці більше, тобто частину праці віддати для потреб виробництва. Для поділу праці та продукту на необхідний і додатковий у принципі, як указував К. Маркс, всеодно, хто конкретно є носієм потреб виробництва, що розвивається⁵.

Соціалістичне відтворення, що базується на суспільній власності на засоби виробництва, також розширене. Продукт, в якому втілена праця робітників сфери матеріального виробництва, за характером виробництва і власності є суспільним. Частина його повинна також витрачатись на розширення виробництва та інші суспільні потреби. Критикуючи теорію «неурізаного трудового доходу» Ласалля, К. Маркс у праці «Критика Готської програми» вказував, що при соціалістичному способі виробництва, крім заміщення спожитих засобів виробництва, необхідні ще й інші вирахування із сукупного суспільного продукту. Частина його повинна йти для розширення виробництва; створення резервного або страхового фонду для страхування від нещасних випадків, стихійного лиха; загальних витрат управління, які не стосуються безпосередньо виробництва; спільного задоволення потреб (школи, заклади охорони здоров'я), для утримання непрацездатних та ін. Лише після цих вирахувань можна приступити до розподілу предметів споживання «між індивідуальними виробниками колективу»⁶. Таким чином, «неурізаний трудовий дохід» непомітно перетворився вже в «урізаний»⁷.

Звичайно, це «відчуження» при соціалізмі нічого спільного не має з відчуженням в умовах капіталізму, адже воно здійснюється в інтересах самих же працівників ви-

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 25, ч. 11, стор. 412.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 19, стор. 19.

⁷ Там же.

робництва: все, що з них вираховується, прямо або посередньо йде на їх користь у формі суспільних фондів споживання або на розширення виробництва матеріальних благ. Отже, навіть з цієї загальної схеми розподілу сукупного суспільного продукту при соціалізмі, яку дав К. Маркс, випливає об'єктивна необхідність поділу національного доходу на необхідний та додатковий продукт.

К. Маркс також неодноразово підкреслював спільність даних категорій для всіх суспільно-економічних формацій. Він писав, що необхідна праця «незалежна від суспільної форми їх (робітників.— В. Б.) праці»⁸, а «додаткова праця взагалі, як праця понад міру даних потреб, завжди повинна існувати»⁹, «В будь-якому суспільному виробництві... завжди може бути проведена різниця між тією частиною праці, продукт якої входить у безпосереднє індивідуальне споживання виробників та членів їх сім'ї і... другою частиною праці, яка завжди є додаткова праця, продукт якої завжди служить задоволенню загальних суспільних потреб, як би не розподілявся цей додатковий продукт і хто б не функціонував як представник цих суспільних потреб»¹⁰.

Економісти, які заперечують поділ соціалістичної праці й продукту на необхідний та додатковий, як правило, посиляються на таке висловлювання К. Маркса: «Усунення капіталістичної форми виробництва дасть змогу обмежити робочий день необхідною працею. Однак необхідна праця, за інших рівних умов, все ж розширить свої рамки. З одного боку тому, що умови життя робітника стануть багатшими, його життєві потреби зростуть. З другого боку, до необхідної праці залучатиметься частина теперішньої додаткової праці, саме та праця, яка потрібна для утворення суспільного фонду резервів і нагромадження»¹¹. Отже, необхідну та додаткову працю К. Маркс вважає загальноісторичними категоріями. Він чітко проводить різницю між затратами праці для задоволення життєвих потреб і затратами праці для створення фонду нагромадження та фонду резервів, тобто між необхідною й додатковою працею, необхідним і додатковим продуктами. Говорячи ж про обмеження робочого дня необхід-

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 213.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, ч. II, стор. 354.

¹⁰ Там же, стор. 412.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 498—499.

ною працею при соціалізмі, К. Маркс вказує на ліквідацію антагонізму між необхідною та додатковою працею, про розширення рамок першої, що, дійсно, має місце в соціалістичному суспільстві.

Таким чином, розподіл праці й продукту на необхідний та додатковий існує також при соціалізмі і має загальноісторичний характер. Проте з цього зовсім не випливає, що їх зміст, форми прояву залишаються незмінними в усіх суспільно-економічних формаціях. На кожному етапі розвитку людського суспільства вони відбивають якісно відмінні відносини людей з приводу створення, розподілу та використання матеріальних благ, набувають характерних форм і відіграють різну роль у розвитку виробництва. Це й зрозуміло, бо ці категорії існують не взагалі, поза простором і часом, а в певних умовах, при певному рівні розвитку продуктивних сил та характері виробничих відносин. Тому їх суспільний зміст змінюється і проявляє себе по-різному в кожній суспільно-економічній формації.

К. Маркс детально дослідив історичні особливості, специфіку необхідного та додаткового продуктів, зміст і форми їх прояву при капіталізмі. Тут вони відображають антагоністичний характер капіталістичних виробничих відносин, базою яких є приватна власність. Необхідний продукт в цих умовах органічно пов'язаний з вартістю товару робоча сила. Як і будь-який інший товар, вона продається по певній ціні, в основі якої лежить вартість. Вартість же товару робоча сила визначається вартістю засобів існування, необхідних для відтворення робочої сили, для підтримки робітника та його сім'ї.

Відтворення робочої сили в умовах капіталізму обмежене. Робітник одержує для своїх потреб частину виробленого продукту лише тому, що його споживання є матеріальною умовою реалізації права приватної власності.

Суспільною капіталістичною формою необхідного продукту є заробітна плата. Робітник протягом однієї частини процесу праці виробляє лише вартість своєї робочої сили, тобто вартість необхідних йому життєвих засобів. Ця частина і є необхідним робочим часом, який оплачується капіталістом у формі заробітної плати.

Мега капіталістичного виробництва — це не весь знову створений, а лише додатковий продукт, специфічною капіталістичною формою якого є додаткова вартість. «Другий період процесу праці,— пише К. Маркс,— той, на про-

тязі якого робітник працює уже за межами необхідної праці,— хоч і коштує йому праці, затрати робочої сили, однак не утворює ніякої вартості для робітника. Він утворює додаткову вартість, яка вабить капіталіста всією принадою створення з нічого. Цю частину робочого дня я називаю додатковим робочим часом, а затрачену на протязі неї працю — додатковою працею»¹². В умовах капіталізму «додаткова праця виражається в додатковій вартості і ця додаткова вартість існує в додатковому продукті»¹³.

Зміст необхідного і додаткового продукту при капіталізмі має яскраво виражений антагоністичний характер. Він відображає антагоністичні відносини між капіталістами й робітниками, об'єктивно обумовлені самим експлуаторським характером капіталістичного способу виробництва, протилежністю економічних інтересів капіталістів і робітників. Капіталісти прагнуть як можна більше отримати додаткової вартості і, отже, зменшити частину продукту, яка поступає робітникам у формі заробітної плати. Трудящі ж зацікавлені у підвищенні останньої і з цієї причини протистоять прагненню капіталістів. Ця зацікавленість і є єдиним стимулюючим началом особистої матеріальної зацікавленості робітника в умовах приватної власності на засоби виробництва.

Внаслідок антагоністичних відносин між капіталістами і робітниками співвідношення між необхідним та додатковим продуктом в умовах капіталізму має досить суперечливий характер. Як уже згадувалося, специфічною капіталістичною формою необхідного продукту є заробітна плата, максимальний розмір якої визначається вартістю робочої сили. Величина ж останньої не постійна. Вона підпадає під вплив двох протилежних тенденцій — підвищувальної і знижувальної.

До факторів підвищувальної тенденції належить перш за все підвищення інтенсивності праці, внаслідок чого для відтворення робочої сили потрібна більша кількість засобів споживання. Іншим фактором цього ж напрямку є дія об'єктивного закону підвищувальних потреб людей з розвитком виробничих сил суспільства. Нарешті, зро-

стання суспільного характеру виробництва, зміна його технічного рівня змушують капіталістів купляти на ринку праці більш кваліфіковану робочу силу. Витрати ж на придбання кваліфікації становлять один з елементів, які визначають вартість робочої сили. Отже, при інших рівних умовах вартість робочої сили зростає, і для її відтворення потрібний більший необхідний продукт. Щоб компенсувати це вимушене його підвищення, капіталісти посилюють експлуатацію робітничого класу, що в свою чергу веде до дальшого загострення антагоністичних протиріч.

Фактором знижувальної тенденції є зростання продуктивності праці, яке дозволяє здешевити виробництво засобів існування робітників. На зниження вартості робочої сили впливає також широке застосування жіночої та дитячої праці. «Викидаючи всіх членів робітничої сім'ї на ринок праці,— підкреслює К. Маркс,— машини розподіляють вартість робочої сили чоловіка на всю його сім'ю. Через це вони знижують вартість його робочої сили»¹⁴. Жіноча праця в капіталістичних країнах оплачується значно нижче за чоловічу. Так, заробітна плата жінок у промисловості в 1965 р. становила в США 50% заробітної плати чоловіків, в Англії — 58, в Бельгії — 61, у ФРН — 68%¹⁵.

Трудящі капіталістичних країн ведуть запеклу боротьбу проти вступу капіталістів на їх життєві права. За останні роки в деяких країнах капіталізму вони домоглися збільшення номінальної заробітної плати. Проте в результаті інфляції грошових систем, зростання цін на товари їх здобутки були знецінені, а в окремих випадках зведені нанівець. Так, у Японії в 1968 р. трудящі добились підвищення номінальної заробітної плати в середньому на 13,1%. Але монополії шляхом збільшення цін звели до мінімуму вигащ, одержаний робітниками в запеклій боротьбі. Протягом року швидко зростала вартість життя. Ціни на споживчі товари підвищилися на 5,3% порівняно з 4% у 1967 р. і 5% у 1966 р.¹⁶

Зростання вартості життя характерне для всіх капіталістичних країн. Офіційно підрахований індекс роз-

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 213.

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 25, ч. II, стор. 354.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 377.

¹⁵ Ми й планета, М., 1967, стр. 154.

¹⁶ Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Обзор за 1968 и начало 1969 г., М., «Правда», 1969, стр. 68.

дрібних цін на споживчі товари і послуги в США за останні роки має такий вигляд (1957—1959 рр. = 100%) ¹⁷.

1960 р. — 103,1%	1966 р. — 113,1%
1962 р. — 105,4%	1967 р. — 116,3%
1964 р. — 108,1%	1968 р. — 120,9%

Отже, за десять років вартість життя збільшилась на 20%. В Англії цей показник за 1963—1968 рр. становить 25%, у ФРН — 10,2%.

У деяких економічно слабзорозвинутих капіталістичних країнах зростання дорожнечі досягло катастрофічних масштабів. В Бразилії лише за 10 місяців 1968 р. ціни підвищилися на 21,3%, плата за медичне обслуговування — на 25,6, за квартиру — на 29,4%. В Аргентині вартість життя збільшилась на 9,6%, в результаті чого реальна заробітна плата трудящих знизилася приблизно на 6%. Багато товарів першої необхідності подорожчали за 1966—1968 рр. вдвоє ¹⁸.

Сучасний рівень заробітної плати в капіталістичних країнах не задовольняє життєвих потреб трудящих. Середня зарплата робітника у ФРН становить приблизно 75%, у Франції — близько 70, в Японії — 65, в Італії — 50% офіційно обчисленого прожиткового мінімуму ¹⁹.

Додатковий продукт при капіталізмі, як уже зазначалось, знаходить свій вираз у додатковій вартості, прибутку, який безплатно привласнюється капіталістами. Внаслідок посилення експлуатації трудящих має монополії привласнюють велику масу прибутку. Так, у 1934—1939 рр. прибутки корпорацій США становили 26,6 млрд. доларів, у 1940—1945 рр. — 116,8 млрд., у 1947 р. — 30,5 млрд., у 1951 р. — 42,9 млрд., а в 1965 р. — 75 млрд. доларів ²⁰.

Докорінно змінилась соціально-економічна природа необхідного та додаткового продуктів в умовах соціалізму. Суспільна власність на засоби виробництва зумовлює таку форму привласнення матеріальних благ, при якій весь продукт виробляється як суспільна власність. Вна-

слідок цього тут зникають антагоністичні протиріччя, характерні для категорій необхідного та додаткового продукту в капіталістичному суспільстві. Обидві частини національного доходу мають єдину цільову спрямованість, служать інтересам трудящих. Додатковий продукт за своїм змістом є таким же необхідним, бо задовольняє їх особисті та суспільні потреби.

Незважаючи на єдину соціальну спрямованість давних категорій, вони і при соціалізмі виступають у різноманітних формах і виконують у процесі виробництва, розподілу та використання неоднакові економічні функції. Розглянемо детальніше суспільно-економічну природу необхідного та додаткового продуктів, форми їх прояву при соціалізмі.

Панування соціалістичних виробничих відносин ліквідувало таку специфічно капіталістичну, економічну категорію, як товар робоча сила. З цієї причини вартість необхідного продукту, який одержують робітники соціалістичного виробництва, не може вимірятися і не вимірюється вартістю робочої сили. Однак це не значить, що в умовах соціалізму відсутня проблема відтворення робочої сили. При пануванні суспільної власності продовжує існувати безпосередній зв'язок між необхідним продуктом, його розмірами, з одного боку, і потребами в заміщенні затрат робочої сили, її відтворенням, з другого. К. Маркс неодноразово підкреслював необхідність чітко розрізняти соціальну форму і загальні умови відтворення робочої сили при всіх суспільних формах розвитку виробництва. «Отже, змінний капітал, — писав він, — є лише особлива історична форма, в якій проявляється фонд життєвих засобів, або робочий фонд, який потрібен робітникам для підтримання і відтворення його життя і який при всіх системах суспільного виробництва він сам завжди мусить виробляти і відтворювати» ²¹.

У будь-якому суспільстві, в тому числі й соціалістичному діє об'єктивний економічний закон відтворення робочої сили за рахунок фонду життєвих засобів. Без цього неможливе навіть просте відтворення. Такий фонд життєвих засобів, який у кожний даний період забезпечує нормальне задоволення необхідних потреб робітника матеріального виробництва, становить об'єктивну основу

²¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 538.

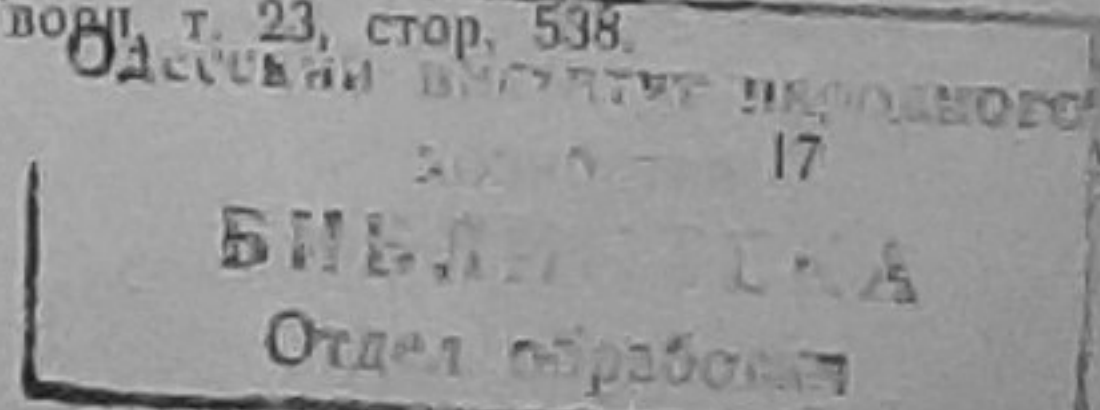
¹⁷ «Экономическая газета», № 51, 1968.

¹⁸ Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран, стр. 67, 68.

¹⁹ «Экономическая газета», № 38, 1967.

²⁰ Имперализм и кризис мирового капитализма, М., ИМО, 1968, стр. 327.

322692

необхідного продукту при соціалізмі. Вартість фонду життєвих засобів — вартість необхідного продукту. Вона створюється необхідною працею у виробничому процесі. У натурально-речовій формі цей фонд відрізняється від необхідного продукту. Якщо перший складається з різноманітних споживних вартостей та послуг, які входять у коло споживання робітника та його сім'ї, то останній знаходить свій вираз у тих споживних вартостях, на виробництві яких спеціалізується той чи інший робітник.

Розглядаючи зміст необхідного продукту при соціалізмі, слід особливо підкреслити, що відтворення робочої сили не можна зводити тільки до задоволення фізіологічних потреб, до відтворення фізичних сил. К. Маркс указував, що для нормального процесу відтворення робочої сили необхідно мати не лише предмети споживання безпосередньо для самого робітника та його сім'ї, але й засоби для набуття кваліфікації, задоволення культурних потреб²². Він вважав, що якщо задоволення певних культурних потреб робітника матиме місце при капіталізмі, то воно тим більше буде властиве соціалістичному способу виробництва, головною метою якого є задоволення постійно зростаючих матеріальних та культурних потреб суспільства і де з цієї причини «умови життя робітника стануть багатшими, його життєві потреби зростуть»²³.

На основі цього слід визнати неприйнятними твердження окремих економістів, особливо філософів, про те, що задоволення духовних потреб є лише проблемою всебічного розвитку особистості. Так само, як і задоволення фізичних потреб, його не можна відривати і виносити за межі відтворення робочої сили.

Отже, необхідний продукт при соціалізмі — це частина знову виробленого продукту для всебічного розвитку і прояву фізичних та духовних потреб робітника сфери матеріального виробництва, а також утримання його сім'ї.

Другою частиною створеного у виробничому процесі національного доходу є додатковий продукт. На його виробництво затрачається додаткова праця трудящих сфери матеріального виробництва. За натуральною формою

він виступає у вигляді засобів виробництва та предметів споживання.

Додатковий продукт при соціалізмі, як і необхідний, докорінно відрізняється від додаткового продукту при капіталізмі. Останній, як уже зазначалось, набуває форми додаткової вартості й безплатно привласнюється класом капіталістів. При соціалізмі додатковий продукт відображає соціалістичні виробничі відносини, повністю належить усьому суспільству. В. І. Ленін, характеризуючи соціальну природу та призначення додаткового продукту в умовах соціалізму, вказував, що тут він привласнюється всіма трудящими²⁴ і використовується для розв'язування спільних завдань — розширення соціалістичного виробництва, підвищення матеріального добробуту і культурного рівня членів соціалістичного суспільства, створення фонду суспільних резервів та страхування, зміцнення обороноздатності країни. Додатковий продукт, таким чином, — це продукт, який служить для задоволення загальних потреб суспільства.

Як додатковий, так і необхідний продукт при соціалізмі мають одну мету — підвищення матеріального добробуту та культурного рівня трудящих мас. Між ними немає антагоністичних протиріч, але неантагоністичні суперечності, зв'язані з їх використанням, можуть виникати. При інших рівних умовах збільшення необхідного продукту веде до зменшення додаткового, і навпаки. В першому випадку защемляються інтереси всього суспільства, в другому — окремого працівника. Наприклад, якщо на якому-небудь окремому підприємстві або в будь-якій галузі темпи зростання продуктивності праці відстають від темпів підвищення заробітної плати, то це призводить до скорочення додаткового продукту і, в кінцевому результаті, до сповільнення темпів розширення виробництва, адже в цьому випадку знижується фонд нагромадження.

Приблизно така ж або подібна до неї картина виникає в колгоспах при неправильному розподілі прибутків. Інколи в деяких з них значна частина знову створеного продукту спрямовується на задоволення особистих потреб на шкоду розширення виробництва, будівництва культурно-побутових установ тощо. В інших господарствах, на-

²² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 169—171.

²³ Там же, стор. 498.

²⁴ Ленинский сборник XI, стр. 382.

впаки, нагромадження, будівництво шкіл, клубів та інших культурно-побутових установ ведеться за рахунок недостатнього забезпечення колгоспників необхідним продуктом.

Основними умовами розв'язання цих протиріч при соціалізмі є зростання продуктивності суспільної праці, яке дозволяє одночасно збільшувати і необхідний, і додатковий продукт, а також встановлення оптимальних пропорцій між ними при їх розподілі.

Глибинною основою розподілу знову створеної вартості (національного доходу) на необхідний та додатковий продукт при соціалізмі є соціальні відмінності потреб соціалістичного суспільства, які в свою чергу викликаються наявністю різних економічних інтересів. Останні відбиваються у потребах суспільства, підприємства та окремого працівника (суспільні, групові й особисті). Матеріально-речовим виразом особистих інтересів працівників матеріального виробництва є необхідний продукт, а суспільних — додатковий продукт.

Отже, необхідний та додатковий продукти при соціалізмі відбивають економічні відносини, які складаються в сфері матеріального виробництва і виступають, таким чином, виробничими категоріями.

Крім якісної, необхідний та додатковий продукти мають кількісну сторону, яка залежить перш за все від рівня виробництва, розвитку продуктивних сил. Це — не постійна, раз на завжди визначена величина. Вона змінюється в процесі розвитку виробництва. На неї впливають, з одного боку, обсяг потреб робітників, а з другого, — досягнутий рівень розвитку продуктивних сил і продуктивності праці, пануючий тип виробничих відносин. Останні відіграють величезну роль у цьому питанні. Спроби знайти величину необхідного та додаткового продукту поза соціальною формою, поза виробничими відносинами помилкові.

Процес формування необхідного продукту відбувається через потреби людей. Ці потреби не постійні, не надані людній від природи. Вони є продуктом суспільства, мають історичний характер, тобто об'єктивно обумовлені рівнем розвитку суспільного виробництва.

К. Маркс, аналізуючи вартість товару робоча сила при капіталізмі, вказував, що на відміну від інших товарів визначення вартості робочої сили включає в себе істо-

ричний та моральний елементи. Це значить, що розміри та характер потреб робітника — власника робочої сили залежать від історичного розвитку тієї чи іншої країни, умов формування робітничого класу, його культурного рівня, від природних умов. Це положення К. Маркса з урахуванням характеру виробничих відносин можна застосувати і до кількісної характеристики величини необхідного продукту при соціалізмі.

Отже, зміст потреб і при соціалізмі залежить від таких об'єктивних факторів, як рівень розвитку суспільного виробництва, природно-кліматичні, національні, історичні умови. Крім цього, на величину необхідного продукту не можуть не впливати кваліфікація виробника, специфіка та складність (якість) виконуваної ним праці, а також її інтенсивність (кількість) тощо.

Розширення суспільного виробництва в кінцевому результаті змінює потреби людей і тим самим ставить перед виробництвом нові проблеми. Як зазначали класики марксизму-ленізму, велика промисловість неминуче випереджає екстенсивний розвиток потреб і викликає якісно нові потреби та їх інтенсивне збільшення. Так були викликані, наприклад, потреби в радіоприймачах, телевізорах, холодильниках, автомобілях та інших предметах тривалого користування й обумовлене їх інтенсивне зростання.

Підкреслюючи взаємозалежність між зростанням виробництва і новими потребами, К. Маркс і Ф. Енгельс писали, що «сама задоволена перша потреба, дія задоволення... ведуть до нових потреб, і це породження нових потреб є першим історичним актом»²⁵. В. І. Ленін назвав її «законом підвищення потреб»²⁶.

Зростання потреб має місце в усіх суспільно-економічних формаціях. Але характер і темпи його залежать від рівня розвитку виробничих сил та характеру виробничих відносин. Панування суспільної власності на засоби виробництва усуває властиве капіталізму антагоністичне протиріччя між виробництвом та споживанням. Але це не значить, що в умовах соціалізму зовсім зникає будь-яка суперечність між досягнутим в кожний даний момент рівнем виробництва і безперервно зростаючими суспільними

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 26.

²⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 83.

потребами. Вона залишається, але має неантагоністичний характер і постійно усувається швидким зростанням соціалістичного виробництва, а потім знову виникає на більш високому рівні.

Отже, абсолютно повне задоволення всіх потреб, включаючи й ті, що тільки-но виникли, неможливе. Потреби людини необмежені, але розрив між зростаючими потребами та ступенем їх задоволення в міру розвитку соціалізму безперервно скорочується.

Щоб визначити приблизну загальну величину необхідного продукту, потрібно обчислити обсяг суспільної потреби всіх членів соціалістичного суспільства, який, на думку К. Маркса, «з одного боку, допускається наявною продуктивною силою суспільства (тобто суспільною продуктивною силою власної праці робітника як дійсно суспільної праці) і якого, з другого боку, вимагає повний розвиток індивідуальності»²⁷. Таке обчислення досить складне, адже індивідуальні потреби людей різні: вони залежать від фізіологічних особливостей, характеру праці, способу життя, інтересів та смаків людей тощо. І все ж воно можливе на основі теорії великих чисел. Для цього необхідно перш за все розробити науково обгрунтовані раціональні норми середньодушового (або сімейного) споживання того чи іншого продукту, потім помножити їх на чисельність жителів (або сімей) в країні і визначити приблизний обсяг суспільних потреб усіх членів суспільства. Це й буде приблизна величина необхідного продукту. Нині такі науково обгрунтовані раціональні норми середньодушового споживання того чи іншого продукту розробляються науково-дослідними інститутами Радянського Союзу та інших соціалістичних країн.

В нашій країні ці питання досліджують науково-дослідні інститути праці, торгівлі та громадського харчування, науково-дослідний економічний інститут при Держплані СРСР і ряд інших наукових установ. Вони розробляють перспективні плани споживання, складають різні нормативні бюджети сімей тощо²⁸.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 25, ч. II, стор. 411.

²⁸ Див. Ю. Л. Шарлін, Научно обоснованные нормы потребления, М., 1961; П. С. Метиславский, Народное потребление при социализме, М., 1961; В. Г. Венжер, Я. Б. Кваша и др., Производство, накопление, потребление, М., 1965; Г. С. Саркисян, Н. П. Кузнецова, Потребности и доход семьи, М., 1967.

Згідно досліджень працівників науково-дослідного інституту праці СРСР, нормативний споживний бюджет мінімуму матеріальної забезпеченості (тобто бюджет, що виражає рівень життя, необхідний для відтворення робочої сили робітника простої праці та його сім'ї в даних умовах виробництва) у вартісному виразі для сім'ї з чотирьох чоловік становить 205,6 крб. за місяць, а для одного чоловіка — 51,4 крб.²⁹ Він визначається нормативним методом, тобто всіма засобами типового набору матеріальних благ та послуг на основі даного рівня життя, характерного для цієї категорії працівників і структури споживання. Цей бюджет мінімуму матеріальної забезпеченості (бюджет прожиткового мінімуму) дуже незначний, адже він складається з найбільш дешевих продуктів споживання і товарів культурно-побутового призначення. За розрахунками економістів, нормативний споживний бюджет мінімуму матеріальної забезпеченості для сім'ї з чотирьох чоловік на перспективу повинен дорівнювати 265,76 крб., а для одного чоловіка — 66,63 крб. на місяць³⁰.

У процесі дальшого розвитку виробництва, продуктивності праці складеться нормативний споживний раціональний бюджет на базі науково обгрунтованих норм споживання, який забезпечить відтворення всебічно розвинутої робочої сили. У вартісному виразі його обсяг на сім'ю з чотирьох чоловік становитиме 613,2 крб., а на одного чоловіка — 147,2 крб. в місяць³¹.

Такий обсяг бюджету вже існує для працівників найвищої кваліфікації. Він свідчить про задоволення їх потреб відповідно до науково обгрунтованих, раціональних норм споживання. За допомогою цього обсягу можна визначити об'єктивну величину необхідного продукту робітників найвищої кваліфікації.

Отже, необхідний продукт при соціалізмі повинен мати нижчу (мінімальну) та верхню (раціональну) межу. Перша визначається прожитковим мінімумом засобів життя, які забезпечували б відтворення некваліфікованої робочої сили та утримання сім'ї працівника. Верхня (ра-

²⁹ Див. Г. С. Саркисян, Н. П. Кузнецова, Потребности и доход семьи, стр. 66.

³⁰ Там же, стр. 125.

³¹ Там же, стр. 166.

ціональна) межа характеризується задоволенням усіх потреб і необхідних у даних умовах запитів по потребах. З переходом до комунізму зникне нижча і зміниться верхня межа необхідного продукту.

Відтворення являє собою єдність чотирьох взаємообумовлених процесів: виробництва, розподілу, обміну та споживання, де основним визначаючим моментом є виробництво. Після того, як сукупний суспільний продукт вироблено, він не поступає весь у «загальний казан» і не розподіляється там відразу й остаточно на необхідний та додатковий, а попадає в сферу розподілу, де набирає різних форм виразу.

Тривалий час у нашій економічній літературі існувала думка, що єдиною формою необхідного продукту при соціалізмі є заробітна плата робітників та службовців і оплата праці колгоспників від суспільного господарства; що джерелом суспільних фондів споживання та інших частин, які йдуть на відтворення робочої сили, є додатковий продукт³². Цю точку зору відстоюють деякі економісти й тепер³³. Прихильники даної концепції намагаються розв'язати питання про поділ національного доходу на необхідний та додатковий продукт на основі тих форм, в яких та чи інша частина національного доходу виявляє себе і функціонує, тобто визначають необхідний та додатковий продукт із сфери розподілу.

Такий методологічний підхід до з'ясування явищ не можна вважати правильним. Як відомо, найважливішим методологічним принципом марксистсько-ленінської теорії є первинність виробництва. Класики марксизму-ленізму неодноразово вказували на те, що суть усіх явищ визначається перш за все умовами виробництва, виробничими відносинами, що дійсний науковий підхід до аналізу економічних явищ вимагає ретельного розмежування виробництва й розподілу. «Було взагалі помилкою, — писав К. Маркс у «Критиці Готської програми», — бачити суть справ в так званому розподілі і ставити на ньому головний наголос. Всякий розподіл предметів споживання є завжди лише наслідок розподілу самих умов виробни-

³² Дав. Политическая экономия, Учебник, 1962, стр. 573, 584.

³³ Дав. А. Л. Ляшнев, О необходимом и прибавочном продукте при социализме, М., «Знание», 1967, стр. 39; Рентабельность и расширенное воспроизводство в сельском хозяйстве, М., «Наука», 1968, стр. 12.

цтва»³⁴. Тому той факт, яким є продукт — необхідним, чи додатковим, визначається не способом розподілу (платний чи неплатний, за працю чи зверх розподілу за працю), а економічним призначенням продукту. Форми ж необхідного та додаткового продуктів, яких вони набувають при появі на поверхні відносин, обумовлюються характером розподілу. Тільки з таких методологічних позицій можна правильно, на науковій основі вирішити поставлені проблеми.

Таким чином, необхідним продуктом є не лише заробітна плата робітників та службовців і оплата праці колгоспників, а й виплати та пільги із суспільних фондів споживання (всього суспільства, підприємства), премії й винагороди з фонду матеріального заохочення, а також прибутки від особистого підсобного господарства робітників, колгоспників і службовців. Вони мають єдине функціональне, цільове призначення, служать відтворенню робочої сили й тому є не чим іншим, як складовими частинами необхідного продукту. На це вказується в Програмі КПРС: «Тепер є всі можливості для швидкого піднесення добробуту всього населення... Це завдання здійснюється шляхом: а) підвищення індивідуальної оплати за кількістю і якістю праці в поєднанні із зниженням роздрібних цін і скасуванням податків з населення; б) розширення суспільних фондів споживання, призначених для задоволення потреб членів суспільства незалежно від кількості і якості їх праці, тобто безплатно (освіта, лікування, пенсійне забезпечення, утримання дітей у дитячих закладах, перехід до безплатного користування комунальними послугами і т. д.)»³⁵.

Ці форми необхідного продукту мають свої особливості. Якщо заробітна плата робітників і службовців, а також оплата праці колгоспників є його основною формою, основною частиною фонду індивідуального споживання і залежить від кількості та якості індивідуальної і колективної праці, то суспільні фонди споживання виражають економічні відносини з приводу розподілу й споживання тієї частини необхідного продукту, яка дається членам суспільства безплатно чи на пільгових умовах. Розподіл благ за рахунок суспільних фондів спожив-

³⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 19, стор. 21.

³⁵ Матеріали XXII з'їзду КПРС, стор. 366.

вання між членами суспільства здійснюється, як правило, незалежно (повністю або частково) від результатів їх праці, від кількості та якості праці. Ці фонди поділяються на дві частини: витрати на утримання непрацездатних, в основному в формі грошових виплат (пенсії, стипендії, матеріальна допомога), і надання населенню безплатно або на пільгових умовах предметів споживання та послуг (забезпечення благоустроєм житлом за низьку плату, розширення сітки дитячих установ, безплатне навчання, організація відпочинку та медичного обслуговування, будівництво культурних установ).

При капіталізмі єдиним джерелом відтворення робочої сили є заробітна плата. Єдина форма цього відтворення виникає тоді, коли участь робітника в розподілі виробленого продукту обумовлена продажем ним своєї робочої сили. Тільки в тому випадку, коли заробітна плата є перетвореною формою вартості товару робоча сила, вона виступає як єдина форма необхідного продукту.

При соціалізмі робітники беруть участь у розподілі як власники вироблених ними продуктів. Їх частка визначається перш за все мірою участі в суспільному виробництві. Вона оцінюється заробітною платою, яка і є основною частиною необхідного продукту.

Для соціалістичної системи господарства характерне неупинне зростання заробітної плати всіх трудящих. Так, реальні доходи робітників і службовців у розрахунку на одного працюючого збільшилися в 1968 р. порівняно з 1940 р. у 2,7 раза³⁶.

З розвитком соціалістичної системи господарства, зміцненням колгоспно-кооперативної форми власності неупинно розширюються реальні доходи селянства. Всі виплати і пільги, які одержали колгоспники за роки Радянської влади, збільшилися приблизно в 50 разів³⁷. У 1968 р. проти 1940 р. їх реальні доходи зросли в 4,1 раза³⁸. Значно підвищилась оплата праці колгоспників країни. Так, за 1953—1965 рр. її фонд зріс на 52%, в тому числі грошова частина — в 2 рази. В розрахунку ж на

одни людино-день вона збільшилася з 0,82 крб. у 1953 р. до 3,52 крб. у 1968 р., тобто в понад 4 рази.

Зростання показників оплати праці в колгоспах УРСР характеризується даними табл. 1.

Таблиця 1
Показники оплати праці в колгоспах УРСР *

Роки	Оплата людино-дня		Середньорічна оплата праці колгоспника		Співвідношення натуральної та грошової частин оплати праці, %	
	крб.	в % до 1953 р.	крб.	в % до 1953 р.	натуральна оплата	грошова оплата
1958	0,75	100	174	100	64,6	35,4
1959	1,54	203	344	198	41,6	58,4
1963	1,82	241	420	241	17,6	82,4
1964	2,26	301	522	300	19,9	80,1
1965	2,69	359	597	344	18,8	81,2
1966	2,92	390	543	370	13,0	87,0
1967	3,04	401	682	392	6,0	94,0
1968	3,20	427	703	404	5,7	94,3
1969	3,29	439	722	414	3,7	96,3

* Розраховано за даними річних звітів колгоспів УРСР за відповідні роки.

Як видно з табл. 1, оплата праці в розрахунку на один людино-день і середньорічна оплата праці в колгоспах УРСР підвищилась в 1969 р. порівняно з 1953 р. в понад 4 рази.

Різко змінились співвідношення між натуральною та грошовою частинами оплати праці на користь останньої, особливо після введення гарантованої оплати праці в колгоспах у 1966 р. Якщо в 1953 р. вони становили відповідно 64,6 і 35,4% в загальній оплаті, то в 1968 р. — 3,7 і 96,3%.

При соціалізмі необхідний продукт не вичерпується лише заробітною платою робітників і оплатою праці колгоспників. Другою економічною формою його, а також заміщення затрат роботою сили є суспільні фонди споживання. Це відособлення частини необхідного продукту в даних умовах пов'язане з неспроможністю розподілу по праці охопити всю різноманітність відносин, що виникають у зв'язку з розподілом фонду споживання. При со-

³⁶ Народное хозяйство СССР в 1968 году, Стат. ежегодник, М., «Статистика», 1969, стр. 572.

³⁷ Страна Советов за 50 лет, Сборник статистических материалов, М., «Статистика», 1967, стр. 242, 243.

³⁸ Народное хозяйство СССР в 1968 году, стр. 572.

ціалізмі межі необхідного продукту значно розширюються і його величина зростає.

Соціалізму властивий неухильний приріст суспільних фондів споживання в міру збільшення національного доходу. Так, виплати і пільги на одного робітника і службовця в розрахунку на місяць підвищилися з 7,5 крб. у 1940 р. до 38,3 крб. у 1968 р.³⁹ За рахунок суспільних фондів споживання забезпечується безплатне навчання, безплатна медична допомога, виплата пенсій і стипендій, надання допомоги та інших видів соціального забезпечення і соціального страхування, безплатних чи на пільгових умовах путівок у санаторії і будинки відпочинку, оплата відпусток, утримання дитячих закладів. Для прикладу наведемо такі дані. На навчання кожного школяра в нашій країні щорічно витрачається близько 90 крб. У загальноосвітніх школах у 1968 р. безплатно навчалось 49,2 млн. учнів. Учні шкіл-інтернатів знаходяться на повному утриманні держави. На навчання кожного студента вузу в нашій країні витрачається щорічно понад 800 крб. Чисельність же студентів вищих учбових закладів становить 4,5 млн. чол., а середніх спеціальних учбових закладів — 4,3 млн. чол.

Значно зросла кількість лікарських установ — з 13,8 тис. у 1940 р. до 26,4 тис. у 1968 р. На 10 тис. населення в 1968 р. припадало понад 26 лікарів проти 8 в 1940 р.

Величезне піклування виявляє наша держава про соціальне забезпечення старих та непрацездатних людей. На початок 1969 р. загальне число пенсіонерів становило 39 млн. чол. порівняно з 20 млн. чол. у 1959 р.⁴⁰

За рахунок суспільних фондів у Радянському Союзі успішно розв'язується житлова проблема. Велику роль у збільшенні необхідного продукту повинні відіграти виплати премій та винагород працівникам за поліпшення загальних річних показників діяльності підприємств з фондів матеріального заохочення, а також кошти фонду соціально-культурних заходів і житлового будівництва, які є новою формою суспільних фондів споживання. Їх розміри з далішим розвитком нової системи планування та економічного стимулювання швидко зростають. Так, у 1968 р. величина фондів економічного стимулювання, соці-

ально-культурних заходів та житлового будівництва на промислових підприємствах, які перейшли на нові умови господарювання, досягла 5222 млн. крб. Отже, в умовах соціалізму межі необхідного продукту значно розширюються і його величина зростає.

Формування суспільних фондів споживання в колгоспах має свої особливості і здійснюється за рахунок державного бюджету й колгоспних прибутків. Кошти першого витрачаються на безплатну медичну допомогу, освіту, допомогу самотнім та багатодітним матерям і т. д. Друга частина суспільних фондів споживання формується в колгоспах у вигляді спеціальних фондів за рахунок різних прибутків. Ці фонди призначені для задоволення соціально-культурних потреб колгоспників та членів їх сімей (фонд допомоги та пенсійного забезпечення, утримання дитячих закладів, задоволення культурних потреб тощо).

З розвитком соціалістичної економіки збільшуються централізовані суспільні фонди споживання та їх питома вага в сімейних доходах колгоспників. Так, за даними Міністерства фінансів СРСР у 1965 р. сукупний дохід на сім'ю колгоспника дорівнював 1893 крб., а з урахуванням витрат держави на безплатну освіту, медичне та культурне обслуговування — 2094 крб., на одного ж члена сім'ї — відповідно 536 і 592 крб.⁴¹

За рахунок державного бюджету на початок 1969 р. в колгоспах пенсії одержували 12 млн. чол.⁴² З січня 1968 р. відповідно до рішень вересневого (1967 р.) Пленуму ЦК КПРС колгоспники зрівняні з робітниками та службовцями щодо віку для одержання пенсії по старості. Їм підвищені державні пенсії по інвалідності.

Слід підкреслити, що колгоспники з централізованих суспільних фондів споживання одержують значно менше коштів на душу населення, ніж мешканці міст. За розрахунками економістів, в цих фондах їх частка становить не більше 13—15%, а 85—87% надходить робітникам та службовцям.

Значно зростає і друга частина суспільних фондів споживання. За 1958—1965 рр. при загальному прирості грошових витрат колгоспів країни в 1,7 раза відрахуван-

³⁹ Народное хозяйство СССР в 1968 году, стр. 569.

⁴⁰ Там же, стр. 604, 669, 729, 730.

⁴¹ «Экономические науки», № 3, 1969, стр. 48.

⁴² Народное хозяйство СССР в 1968 году, стр. 604.

ня на створення спеціальних фондів, які задовольняють соціально-культурні потреби працівників, збільшилися в 4,8 раза і становили 3,7% від загальної суми витрат господарств⁴³. Про кількісне розширення цих фондів у колгоспах УРСР на базі розвитку суспільного виробництва свідчать дані табл. 2.

Таблиця 2

Вплив рівня розвитку економіки на розширення суспільних фондів споживання в колгоспах УРСР (в розрахунку на одного працюючого колгоспника)⁴⁴

Ріки	Валовий дохід		Спеціальні фонди		В тому числі на культурно-побутові потреби	
	грб.	в % до 1964 р.	грб.	в % до 1964 р.	грб.	в % до 1964 р.
1964	482,7	100,0	23,84	100	11,08	100
1966	697,1	144,8	30,41	128	21,40	193
1967	708,7	147,0	40,62	171	25,98	234
1968	716,9	148,9	42,70	178	28,13	254

⁴³ Розраховано за даними річних звітів колгоспів УРСР за відповідні роки.

Отже, з розвитком громадського господарства колгоспів, з підвищенням продуктивності праці значно зросли за останні роки і суспільні фонди споживання. Темпи їх приросту, особливо тих, що витрачаються на задоволення культурно-побутових потреб колгоспників, значно вищі за темпи збільшення валового доходу. За рахунок цих фондів колгоспи будують дошкільні заклади, школи, лікарні, будинки відпочинку, санаторії тощо. Так, за 1956—1968 рр. колгоспами країни створено дитячих дошкільних установ на 1,5 млн. місць, лікарень та поліклінік — на 104 тис. ліжок. Лише в одному 1968 р. вони збудували 2429 шкіл на 478 тис. учнівських місць⁴⁵, а в Українській РСР за 1965—1968 рр. — 2300 шкіл на 472,5 тис. учнівських місць, за 1961—1967 рр. — дошкільних установ на 303,3 тис. місць, лікарень на 21,1 тис. ліжок⁴⁶.

⁴³ Див.: «Економические науки», № 3, 1969, стр. 48.

⁴⁴ Народное хозяйство СССР в 1968 году, стр. 587, 588.

⁴⁵ За даними: Народное хозяйство Украинской РСР в 1967 році, стор. 392—400.

Незважаючи на значне зростання цієї частини суспільних фондів, вони ще слабо розвинені. Головною причиною цього є недостатній розвиток продуктивних сил на селі. Найближче завдання — значно збільшити загальний обсяг централізованих і колгоспних фондів суспільного споживання за рахунок як швидкого розвитку колгоспного виробництва, так і вдосконалення їх розподілу між містом і селом.

На формування суспільних фондів споживання в колгоспах, на наш погляд, негативно впливає відсутність системи, яка б регулювала їх формування. Це приводить до того, що їх кількість на одного працездатного колгоспника стає різною (табл. 3).

Таблиця 3

Суспільні фонди споживання колгоспів УРСР у 1968 р.⁴⁷

Області	Спеціальні фонди		Питома вага фонду допомоги та пенсійного забезпечення (в % до спецфонду)	Питома вага культурно-побутового фонду (в % до спецфонду)
	тис. грб.	в % до валового доходу		

Південний Степ

Кримська	22312	10,1	10,3	51,2
Миколаївська	14153	8,1	17,1	73,5
Херсонська	12309	8,5	14,3	72,0

Північний Степ

Дніпропетровська	22475	7,5	16,9	61,5
Донецька	11677	5,7	16,7	69,3

Лісостеп

Полтавська	17052	4,9	19,0	74,3
Хмельницька	17640	5,3	16,0	78,5

Полісся

Волинська	6474	3,8	18,7	61,2
Житомирська	9063	4,1	15,8	65,8

Зона Карпат

Закарпатська	2184	2,9	18,0	60,2
--------------	------	-----	------	------

По колгоспах УРСР	356449	6,0	15,0	66,0
-------------------	--------	-----	------	------

⁴⁷ Розраховано за даними річних звітів колгоспів УРСР і відповідних областей.

Таким чином, у даному питанні існує різниця відрахувань у колгоспні фонди споживання. Практика колгоспного виробництва вимагає встановлення їх певного гарантованого рівня. Враховуючи те, що суспільні фонди споживання, як і оплата праці, є формами необхідного продукту. Їх слід формувати поряд з гарантованою оплатою праці. Цей процес відбувається за рахунок як необхідного, так і додаткового продукту. Та частина суспільних фондів споживання, яка йде на задоволення потреб робітників виробничої сфери, формується завдяки необхідному, а остання — на рахунок додаткового продукту.

Специфіка економічних відносин у колгоспах полягає в тому, що тут існує ще третя, специфічна форма необхідного продукту — зменшення затрат робочої сили, а саме грошові та натуральні прибутки від особистого підсобного господарства. Існування такого господарства на сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства об'єктивно необхідне. Колгоспи вині ще не спроможні повністю задовольняти потреби своїх працівників у деяких продуктах за рахунок громадського виробництва. Особисте підсобне господарство служить, таким чином, додатковим джерелом підвищення загального рівня життя людей. В рішеннях XXIII з'їзду партії його роль підкреслюється так: «Одним з джерел доходів сільського населення повинно бути й особисте підсобне господарство»⁴⁰.

Особисте підсобне господарство має велике значення для виробництва деяких сільськогосподарських продуктів. Його вага в загальному виробництві цих продуктів хоч і знижується, але все ще залишається значною. Воно й нині є важливим джерелом відтворення робочої сили колгоспників.

Продуктивність праці колгоспників в особистому підсобному господарстві нижча, ніж у громадському. Але затрати їх праці вигідні для них, якщо порівняти результат, який одержується, з оплаченою працею в громадському господарстві. В особистому підсобному господарстві праця колгоспника не поділяється на необхідну та додаткову, як не має місце в громадському, і майже весь її результат (за винятком незначної частини, що поступає

в державний бюджет у формі прибуткового податку) надходить безпосередньо у споживання виробника. В громадському виробництві колгоспник віддає весь додатковий продукт і частину необхідного для створення суспільних фондів споживання.

За даними бюджетних обслідувань, сукупний прибуток сімей колгоспників Миколаївської області дорівнював у 1968 р. 1906 крб. у середньому на одну сім'ю, або 604 крб. на одного її члена, прибутки від суспільного господарства колгоспу — 1032 крб. (54%), а від особистого підсобного господарства — 507 крб. (27% від усіх прибутків)⁴¹.

Нормальне відтворення робочої сили передбачає відповідність структури прибутків структурі затрат праці. У 1967 р. в громадському виробництві колгоспів працювало 18,4 млн. чол., у присадибному господарстві колгоспів, робітників та службовців радгоспів — 6,3 млн. чол.⁴²

Важливим є питання про оптимальні розміри особистого господарства колгоспників. До цього часу ще не розроблені наукові рекомендації по його вирішенню, що є головною причиною волюнтаристського підходу до розмірів особистого господарства колгоспників. В нашій економічній літературі тривалий час панувала думка, що чим більше особисте господарство, тим менша участь колгоспників у громадському виробництві. В дійсності ж надмірне зменшення особистого підсобного господарства при відносно низькій оплаті праці веде не до підвищення активності колгоспників у громадському виробництві, а навпаки, до її зниження.

Заслужовує на увагу питання про динаміку розвитку особистого підсобного господарства колгоспників. З 1940 р. зростання громадського господарства колгоспів привело лише до незначного зменшення особистого підсобного господарства. Так, у 1941 р. поголів'я великої рогатої худоби в особистому підсобному господарстві колгоспників, робітників і службовців становило 31,1 млн. гол., у тому числі корів — 21 млн., свиней — 16,1 млн., овець — 33,7 млн. гол., а на початок 1969 р. — відповідно 27,3, 16,7, 12,7 і 29,7 млн. гол.⁴³ У 1968—1969 рр. у зв'яз-

⁴⁰ За матеріалами Миколаївського обласного статистичного управління.

⁴¹ Народное хозяйство СССР в 1967 году, стр. 491, 646; Труд в СССР, М., «Статистика», 1968, стр. 20—22.

⁴² Народное хозяйство СССР в 1968 году, стр. 394, 395.

⁴³ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. II, К., 1968, стор. 338.

ку з нестачею кормів та продажем деякими колгоспами зерна по роздрібних, а не заготівельних цінах (20 крб. за 1 ц, замість 7,5 крб. по УРСР) поголів'я великої рогатої худоби та свиней порівняно з 1967 р. помітно зменшилось.

Особисте підсобне господарство на певному етапі розвитку соціалістичного суспільства зживе себе економічно. «На певному етапі громадське господарство колгоспів, — указується в Програмі КПРС, — досягне такого рівня розвитку, коли стане можливим за рахунок його ресурсів цілком задовольняти потреби колгоспників. На цій основі особисте підсобне господарство поступово себе зживе економічно. Коли громадське господарство колгоспів зможе цілком замінити особисте підсобне господарство колгоспників, коли колгоспники самі переконуються в тому, що їм невигідно мати присадибне господарство, вони добровільно відмовляться від нього»⁵⁰.

Розглядаючи питання про економічну суть необхідного та додаткового продукту при соціалізмі, слід коротко висвітлити їх форми, яких вони набувають у сфері розподілу. Необхідний продукт на стадії розподілу виступає в двох основних формах. Одна (більша) його частина поступає в розпорядження робітника виробничої сфери у формі оплати його праці відповідно до її кількості та якості, тоді як друга спочатку надходить суспільству або колективу, а потім повертається до цього ж робітника в складі суспільних фондів споживання, у формі премій, винагород тощо.

Друга частина необхідного продукту за характером свого руху на стадії розподілу тотожна характерові руху додаткового продукту. Як і останній, вона надходить у розпорядження колективу або суспільства і лише потім привласнюється робітниками сфери матеріального виробництва.

У зв'язку з цим поряд з економічними категоріями необхідного та додаткового продукту при соціалізмі існують і економічні категорії — продукт для себе та продукт для суспільства. Спочатку вони використовувались як тотожні поняття необхідного й додаткового продукту, адже вважалося, що останні терміни не можуть вживатись в економіці соціалізму. В «Кратком экономическом словаре» стверджується, що «продукт для себе» і «продукт для

суспільства» — це історичні форми необхідного та додаткового продукту при соціалізмі⁵¹.

На думку багатьох економістів (М. Цаголова, О. Емельянова, Е. Капустіна, Б. Сухаревського, М. Осадька, А. Чухна) та автора монографії, знову створену вартість необхідно поділяти на продукт для себе і продукт для суспільства⁵². Необхідний та додатковий продукт і продукт для себе та для суспільства — поняття не тотожні, а різні за змістом. Це — самостійні категорії, які виникають у реальному житті. Якщо необхідний та додатковий продукт виступають як категорії виробництва (на ці дві складові частини національний дохід поділяється в сфері виробництва), то продукт для себе та продукт для суспільства — як економічні категорії розподілу.

Продукт для себе є та частина знову створеного продукту, яка поступає в розпорядження робітника сфери матеріального виробництва в порядку розподілу по праці.

Друга ж його частина, призначена для задоволення суспільних потреб, має форму продукту для суспільства, який у свою чергу набуває форми чистого доходу підприємств та централізованого чистого доходу соціалістичної держави (податок з обороту, відрахування від прибутку, плата за виробничі фонди, прибутковий податок).

Подібно до того, як продукт для себе не збігається з необхідним продуктом (він є лише його частиною), так і продукт для суспільства не збігається з додатковим (він містить у собі додатковий і ту частину необхідного продукту, яка в процесі дальшого розподілу повертається робітнику виробничої сфери у вигляді виплат і пільг із суспільних фондів споживання та як матеріальне заохочення з прибутку, тобто приєднується до основної частини необхідного продукту).

⁵¹ Краткий экономический словарь, М., 1968, стр. 194.

⁵² Курс политической экономии. Социализм, т. II, М., «Экономика», 1968, стр. 158; А. М. Емельянов, Методологические проблемы накопления и рентабельности в колхозах, М., «Экономика», 1965, стр. 72—76; Е. Капустин, Распределение по труду. Общественные фонды потребления. — «Экономическая газета», № 2, 1969; Б. М. Сухаревский, Стимулирование производства и экономика социализма, М., «Экономика», 1968, стр. 11—12; М. П. Осадько, Необходимый и прибавочный продукт при социализме, М., «Высшая школа», 1962, стр. 35—36; А. А. Чухно, И. Г. Саяпин, В. Г. Лиходей, Вознаграждение за труд при социализме, К., Издательство Киевского университета, 1968, стр. 30.

⁵⁰ Матеріали XXII з'їзду КПРС, стор. 361.

Окремі економісти⁵³ до цього часу заперечують такий поділ, виступають проти визнання самостійності даних категорій. Вони вважають, що при цьому необхідний і додатковий продукт протиставляються продукту для себе і для суспільства, а сфера виробництва — сфері розподілу, тобто виникає розрив між ними. Мова ж іде про об'єктивно існуючі категорії, які виникають у різних сферах — у виробництві та розподілі. Звичайно, ці сфери протиставляти не можна, але не можна й ототожнювати, як це роблять прихильники вищезгаданих поглядів.

Відособлення продукту для себе та для суспільства — характерна його особливість, яка впливає із суті природи соціалізму. Вона відбиває своєрідне відособлення та рух різних частин знову створеної вартості в сфері розподілу і має самостійне значення.

Процес розподілу і перерозподілу національного доходу в соціалістичному суспільстві завершується поділом його на фонд нагромадження та фонд споживання. На цій стадії необхідний продукт виступає частиною фонду споживання, а додатковий — у формі фонду нагромадження та резервного, а також тієї частини фонду споживання, яка використовується для задоволення потреб робітників невикробничої сфери. Іншими словами, фонд споживання створюється за рахунок необхідного та частини додаткового, а фонд нагромадження — за рахунок додаткового продукту.

Про співвідношення між частинами національного доходу на різних стадіях процесу відтворення свідчать дані табл. 4. Наведені показники наближені. Вони приблизно відбивають співвідношення необхідного та додаткового продукту, продукту для себе і продукту для суспільства. Адже обчислення співвідношення між різними частинами національного доходу здійснювалось на основі даних середньорічної кількості робітників, зайнятих у сфері матеріального виробництва, і середньомісячної заробітної плати з доданням виплати та пільг із суспільних фондів споживання. Необхідний продукт визначався шляхом множення першого показника на другий.

Характер пропорцій між необхідним та додатковим продуктом, продуктом для себе і для суспільства, фондом споживання та нагромадження не може бути довіль-

⁵³ А. Л. Лившиц, О необходимом и прибавочном продукте при социализме, М., «Знание», 1967, стр. 14.

Таблиця 4
Структура національного доходу СРСР на різних стадіях процесу відтворення в 1967 р. *

Показники	В млрд. руб.	В % до національного доходу
Національний дохід (у фактично діючих цінах)	224,6	100,0
в тому числі:		
продукт для себе	105,1	46,8
продукт для суспільства	119,5	53,2
необхідний продукт	142,5	63,5
додатковий продукт	82,1	36,5
Використаний національний дохід	221,0	100,0
в тому числі:		
фонд споживання	161,8	73,4
фонд нагромадження	59,2	26,6

* За даними: Народное хозяйство СССР в 1967 году, М., 1968, стр. 491, 646—649, 637, 672—674.

ним. Він обумовлюється рівнем розвитку виробництва, продуктивності праці та конкретно-історичними особливостями того чи іншого етапу будівництва комуністичного суспільства. Разом з тим ці співвідношення, відбиваючи об'єктивні умови, встановлюються свідомо. Якщо необхідний та додатковий продукти є об'єктивними економічними категоріями, які безпосередньо відбивають потреби людей, то продукт для себе і для суспільства, фонд споживання та нагромадження виступають результатом свідомого регулювання пропорцій у розподілі суспільного продукту, тобто результатом відбиття об'єктивних потреб, опосередкованих свідомою діяльністю людей.

В умовах соціалізму держава на кожному етапі будівництва нового суспільства свідомо регулює частину сукупного суспільного продукту, яка акумулюється у фондах споживання та нагромадження.

Ці загальні теоретичні основи необхідного та додаткового продукту — вихідна база для правильного розуміння багатьох питань, зокрема економічної суті таких економічних категорій, як собівартість, чистий дохід, рентабельність.

ЕКОНОМІЧНА ПРИРОДА СОБІВАРТОСТІ ТА ЧИСТОГО ДОХОДУ КОЛГОСПНОГО ВИРОБНИЦТВА

Собівартість сільськогосподарської продукції

В умовах соціалістичного суспільства слід розрізняти витрати суспільства і витрати підприємства на виробництво товарів, або суспільну та індивідуальну вартість. Суспільна вартість визначається суспільно необхідними затратами праці або суспільно необхідними витратами виробництва, а індивідуальна — затратами живої та минулої праці кожного окремого підприємства.

Обов'язковою умовою відповлення кожного циклу виробництва на соціалістичних підприємствах є постійне відособлення використаних засобів виробництва і засобів існування його робітників. Цей процес лежить в основі відособлення певної частини вартості, зокрема вартості спожитих засобів виробництва і вартості продукту для себе у формі собівартості соціалістичних підприємств.

Характер необхідного продукту в соціалістичному суспільстві визначає кількісну відмінність між собівартістю продукції і капіталістичними витратами виробництва. В останні входить вся вартість необхідного продукту у вигляді заробітної плати. В собівартість соціалістичних підприємств включається не весь необхідний продукт, а лише частина його — заробітна плата робітників та оплата праці колгоспників.

Собівартість продукції — це об'єктивна економічна категорія соціалізму, яка відбиває певні економічні відносини, пов'язані з відтворенням спожитих елементів виробництва. На відміну від вартості об'єктом цих відносин є не всі затрати праці, а лише затрати уречевленої і частково живої праці. «Витрати виробництва товару, — писав К. Маркс, — зовсім не є такою рубрикою, яка існує лише

в капіталістичному рахівництві. Відособлення цієї частини вартості практично завжди дає про себе знати в дійсному відтворенні товарів»¹.

Собівартість нерозривно зв'язана з вартістю: без собівартості немає вартості і навпаки. Але незважаючи на їх діалектичну єдність, вони істотно відрізняються одна від одної. В нашій економічній літературі собівартість визначається лише як кількісна частина вартості ($C + V$). Прихильники такої концепції вважають, що оскільки собівартість є частиною вартості, а вартість — категорія суспільна, то й усі елементи витрат повинні бути суспільно необхідними, тобто розрахунковими, незалежно від фактичних витрат господарства.

Інша точка зору зводиться до того, що собівартість — це відособлена в грошовій формі частина вартості продукції, яка включає витрати на спожиті засоби виробництва і на оплату праці, тобто ті, які необхідно відшкодувати для здійснення простого відтворення в конкретному господарстві при даних умовах виробництва. Таке визначення собівартості, на наш погляд, є правильним. Адже, по-перше, при обчисленні вартості затрати праці повинні бути виражені в грошовому еквіваленті шляхом встановлення ціни на продукцію. «Гроші, як міра вартості, — вказував К. Маркс, — є необхідна форма прояву іманентної товарам міри вартості, — робочого часу»². Щоб ціни могли найбільш повно й точно відбивати вартість продукції, їх слід встановлювати відповідно до суспільно необхідних затрат праці на виробництво тієї чи іншої продукції. Сучасний грошовий облік валової продукції в багатьох випадках не відбиває повністю величини вартості створеного продукту в тій чи іншій галузі, на будь-якому підприємстві. Ціни відхиляються від вартості в той чи інший бік, і тому галузь або підприємство реалізує не вартість продукту, а лише її грошовий вираз.

У зв'язку з цим потрібно визнати закономірним явище відхилення собівартості від перших двох частин вартості: вартості витрачених засобів виробництва і вартості продукту, створеного необхідною працею.

Собівартість на противагу вартості, яка визначається абстрактною суспільно необхідною працею, втіленою в товарі, залежить від ціни, що є лише грошовим виразом

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 25, ч. I, стор. 30.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 101.

вартості. Наприклад, на собівартість колгоспної продукції істотно впливає рівень цін на техніку, мінеральні добрива, комбікорми та інші матеріальні засоби, що купуються колгоспами.

По-друге, собівартість продукції включає в себе не всю другу частину вартості (необхідний продукт), а лише його певну частку — продукт для себе (витрати на оплату праці). До необхідного продукту відноситься і та частка вартості, яку одержують робітники та колгоспники із загальних фондів споживання.

По-третє, зміни в заробітній платі або оплаті праці колгоспників можуть не збігатися із змінами у вартості необхідного продукту. Це зв'язано з тим, що іншим стає конкретне співвідношення між рівнем оплати праці та її продуктивністю, між рівнем цін на предмети споживання та їх вартістю. Величина оплати праці, зокрема в колгоспах, може залежати і від суб'єктивних факторів, тобто від пропорції розподілу валового доходу. В зв'язку з цим виникає певна різниця між динамікою собівартості і вартості тих або інших видів продукції.

Отже, собівартість — це не просто частина вартості, а відособлена частина, яка відрізняється не лише кількісно, але й якісно. Таке визначення собівартості має принципове значення, адже воно підкреслює її якісну відмінність як конкретної категорії, де відбивається грошова форма частини вартості: вартості спожитих засобів виробництва і продукту для себе. Вартість же — це абстрактна суспільно необхідна праця, втілена в товарі.

Категорію собівартості продукції соціалістичних підприємств не можна плутати з капіталістичними витратами виробництва. Між ними немає нічого спільного. Якщо останні відображають відносини між приватними власниками, які самі участі у виробничому процесі не беруть, і робітниками, що не мають ніяких засобів виробництва і споживання, то собівартість в умовах соціалізму виражає новий соціалістичний тип виробничих відносин, зокрема відносин працівників даного підприємства із суспільством у цілому.

Відособлення собівартості при соціалізмі зумовлене перш за все тим, що кожне соціалістичне підприємство повинно в рамках собівартості відшкодувати витрачені ним ресурси, щоб безперервно продовжувати виробни-

цтво. Економічне значення собівартості в тому й полягає, що вона показує величину затрат підприємства на виробництво продукції.

Соціалістичний метод господарювання вимагає, щоб кожне підприємство здійснювало свою виробничо-господарську діяльність на основі господарського розрахунку, основною вимогою якого є покриття витрат своїми доходами, забезпечення рентабельності виробництва. Собівартість є економічною категорією соціалістичного виробництва, властивою всім галузям народного господарства, включаючи й колгоспне виробництво.

Процеси відтворення в колгоспному виробництві і в масштабах усього народного господарства тотожні. Тут діють ті ж самі економічні закони, економічні категорії, що і в усьому народному господарстві в цілому, тобто і в колгоспному секторі виробництва широко використовуються такі економічні категорії, як вартість, собівартість, чистий дохід, які відбивають процес відтворення і в рамках окремих колгоспів. Проте діяння цих законів і форми їх використання в колгоспному виробництві мають свої особливості. Вони зумовлені його відмінностями, з одного боку, як виробництва сільськогосподарського, а з другого — як виробництва, що базується на кооперативно-колгоспній формі власності.

В результаті господарської діяльності кожний колгосп виробляє певну кількість продукції, вся сукупність якої становить валову продукцію. Сюди входить основна й побічна продукція рослинництва, тваринництва та інших галузей господарства (зерно, картопля, соняшник, цукрові буряки, овочі, фрукти, м'ясо, молоко, яйця, вовна, приплід та привіс тварин, солома, полова, гичка, гній), збільшення вартості власної продукції господарства, одержане внаслідок її обробки на підсобних підприємствах колгоспу, приріст вартості виробничих споруд, багаторічних насаджень за рахунок вкладення праці і засобів, догляду за ними, а також зростання незавершеного на кінець року виробництва (затрати, які в поточному році не знаходять свого виразу в готовій продукції, — оранка на зяб, посів озимих тощо).

Валова продукція в колгоспах, як і на інших соціалістичних підприємствах, враховується і в натуральному, і у вартісному (грошовому) виразі. Кожна з цих форм має самостійне економічне значення. Вартість продукції в

колгоспному секторі складається з тих же трьох частин, що й вартість сукупного суспільного продукту; вартості спожитих засобів виробництва, необхідного та додаткового продукту.

Визначення суспільної вартості сільськогосподарської продукції має свої особливості порівняно з вартістю промислової продукції. Якщо в промисловості вона встановлюється середніми затратами праці на виробництво тієї чи іншої продукції, то в сільському господарстві, де виробництво пов'язане з землею, різницею в якості останньої, суспільна вартість повинна визначатись затратами праці на виробництво одиниці продукції не на середніх, а на відносно гірших землях, оброблюваних при суспільно нормальному рівні техніки та організації виробництва.

Деякі економісти вважають, що визначення вартості сільськогосподарської продукції витратами на гірших землях властиве лише капіталістичному виробництву. З цією думкою погодитися не можна. І при соціалізмі залишається обмеженість землі, різна її родючість. Цю різницю подолати неможливо. Для виробництва необхідної кількості сільськогосподарської продукції і в умовах соціалізму суспільство повинно використовувати гірші за родючістю землі. Отже, при товарно-грошових відносинах і дії закону вартості об'єктивно виникає необхідність створювати нормальні умови для забезпечення розширеного відтворення на всіх ділянках землі, в тому числі й на гірших за родючістю. Це можна зробити лише на основі відшкодування витрат господарств, які працюють у гірших умовах. «Обмеженість землі, — писав В. І. Ленін, — веде до того, що ціну хліба визначають умови виробництва не на середньої якості землі, а на гіршій оброблюваній землі»¹.

Слід зазначити, що суспільно необхідні витрати визначаються не гіршими умовами виробництва взагалі, а суспільно нормальною виробничою діяльністю на гірших за родючістю землях, які використовуються для виготовлення необхідної суспільству продукції. Це значить, що вартість продукції можна встановити завдяки витратам не економічно слабкого господарства на гірших землях, а в таких господарствах, які мають гірші за родючістю

землі, але повністю забезпечені технікою і нормально ведуть виробництво.

При обчисленні вартості затрати праці, як уже підкреслювалось, повинні бути виражені в грошовому еквіваленті, шляхом встановлення ціни на продукцію. Закупочні ціни, по яких реалізується переважна частина сільськогосподарської продукції, встановлюються нижче суспільної вартості продукції колгоспного виробництва. За їх допомогою держава вилучає частину вартості, яка використовується для створення централізованого чистого доходу держави і на загальнонародні потреби (загальнодержавні нагромадження, соціально-культурні заходи, оборону країни і т. д.). Тому показник вартості валової продукції, який розраховується в річних звітах колгоспів по державних закупочних цінах, містить у собі не всі елементи вартості валової продукції колгоспного виробництва, тобто не ідентичний їй.

Для визначення повної вартості валової продукції рослинництва і тваринництва необхідно використовувати ціни, рівень яких найбільше відповідав би затратам суспільно необхідної праці. Валова продукція колгоспів, підбита у вартісній, грошовій формі, є важливим показником, що характеризує рівень виробництва продукції, ступінь ефективності використання землі в тому чи іншому господарстві або групі господарств за окремі роки. За своїм призначенням (використанням) вона розподіляється на такі частини: продукцію, яка виходить за межі свого господарства і надходить у народногосподарський оборот; продукцію, що використовується для виробничих та інших потреб господарства (пасіння, корми та інші продукти виробництва даного господарства для вирощування рослин або тварин); продукцію, яка використовується для громадського та особистого споживання (громадське харчування в колгоспах, оплата праці колгоспників).

Та частина валової продукції, яка виходить за межі господарства і набирає товарної форми, називається товарною продукцією, а та, що залишається в господарстві для виробничих потреб і не набирає товарної форми, — нетоварною. Товарною продукцією колгоспів є продукти, які реалізуються державі через систему заготівель, кооперації у формі комісійної торгівлі й на колгоспному ринку; повернення насіннєвих, фуражних та продоволь-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 100.

чих позик, одержаних від держави та інших підприємств; оплата натурою за працю особам, залученим збоку. В зв'язку з переходом колгоспів на грошову оплату сюди відносять також ту частину продукції, яку одержують за гроші члени сільськогосподарської артілі.

Визначення валової та товарної продукції є вихідним при розгляді їх структури як у натуральному, так і вартісному (грошовому) виразі. В першому випадку структура валової продукції залежить від галузевої структури сільськогосподарського виробництва — рослинництва і тваринництва. У вартісному ж виразі її можна вивести з процесу розподілу, коли продукція вже виготовлена і з стадії виробництва переходить у стадію обміну та розподілу. В процесі ж безперервного відтворення в кожний даліш момент обчислити величину вартості та визначити її структуру неможливо. При цьому в колгоспах, як і на всіх соціалістичних підприємствах, відбувається відособлення частини вартості продукції у формі собівартості. Собівартість колгоспної продукції — це також відособлена частина вартості, яка виражає в грошовій формі витрати використаних засобів виробництва і витрати на оплату праці.

Відособлення частини вартості продукції у формі собівартості зумовлено тим, що колгоспи ведуть свою господарську діяльність на принципах господарського розрахунку. Як і державні підприємства, вони повинні відшкодувати в рамках собівартості витрачені ними ресурси у виробничому процесі і одержати певний прибуток, тобто вести господарство рентабельно.

Ще не так давно в економічній науці панувала думка, що дія закону вартості при соціалізмі нібито не поширюється на колгоспне виробництво, і тому тут не можуть застосовуватися такі вартісні категорії, як господарський розрахунок, собівартість, рентабельність. Практика відкинула ці неправильні погляди і показала, що, не обчислюючи собівартості, не порівнюючи виробничих витрат з результатами виробництва, не можна правильно спрямовувати розвиток господарства.

Собівартість одиниці продукції є одним із узагальнюючих показників економічної ефективності виробництва. Аналізуючи її рівень, можна правильно розв'язати питання структури сільськогосподарського виробництва, його спеціалізації, розміщення по території країни, а по-

тім визначити рентабельність виробництва всіх галузей, кожної сільськогосподарської культури. На основі цього рівня держава встановлює рівень закупочних цін на сільськогосподарську продукцію колгоспів.

В колгоспному виробництві, як і в промисловості, слід розрізняти собівартість за її роллю у виробництві, за характером витрат і за масштабами виробництва. За першим показником існує планова і фактична собівартість.

Планова собівартість визначається на базі нормативних показників, встановлених виробничо-фінансовим планом артілі. Вона повинна ґрунтуватися на собівартості передових господарств, орієнтувати на зниження витрат на виробництво одиниці продукції. Фактична собівартість продукції обчислюється в кінці звітного року на основі даних бухгалтерського обліку і звітності. Вона виявляє результати господарської діяльності колгоспу, його недоліки і резерви, дає вихідний матеріал для визначення планової собівартості на наступний рік. Порівнюючи планові і фактичні показники собівартості, господарства мають можливість встановити економічну ефективність виробництва, економію чи перевитрати матеріальних і трудових засобів, коштів на виробництво продукції, накреслити заходи по поліпшенню керівництва господарством і зниженню собівартості одиниці продукції.

За характером витрат розрізняють виробничу і комерційну, або повну собівартість продукції. Використані кошти колгоспів складаються з витрат виробництва і витрат на реалізацію продукції. До виробничої собівартості продукції відносяться всі витрати, зв'язані з виробництвом продукції, а до комерційної — виробнича собівартість і витрати на реалізацію продукції (доставка до місця реалізації, оплата ринкових і комісійних зборів за продаж продукції через кооперацію).

Починаючи з 1961 р. транспортні витрати колгоспів і радгоспів на доставку на заготівельні пункти всієї продукції, яка продається державі по закупочних і здавальних цінах незалежно від відстані, відшкодовуються державою (заготівельними організаціями) за єдиними тарифами на автоперевезення. Вони в комерційну собівартість продукції, проданої державі, не включаються. Такий порядок відшкодування транспортних витрат ставить віддалені від пунктів збуту колгоспи у рівні умови з тими, які знаходяться поблизу них.

У тих випадках, коли колгоспи здають свою товарну продукцію державним та кооперативним заготівельним організаціям по роздрібних цінах, транспортні витрати окремо не відшкодовуються. Вони розглядаються як пов'язані з реалізацією товарної продукції і включаються в її повну собівартість.

Собівартість сільськогосподарської продукції у колгоспному виробництві обчислюється і за його масштабами. Вона поділяється на загальну, або середню, собівартість по даній галузі в масштабі району, зони, республіки чи всієї країни; індивідуальну собівартість того чи іншого виду продукції, собівартість виробничих одиниць господарства (бригади, ферми) — бригадну, фермську.

Затрати, необхідні для виробництва будь-якого виду продукції, різні залежно від ознак, за якими відбулося групування. За способом віднесення затрат на собівартість вони поділяються на прямі й непрямі.

Прямими затратами є такі, які можна віднести безпосередньо на виробництво певної продукції, на виконання певних послуг. Це — витрати на оплату праці, на насіння і садівничі матеріали, корми та підстилку, органічні й мінеральні добрива, отрутохімікати, амортизаційні відрахування і поточний ремонт, на експлуатацію машинно-тракторного парку, витрати допоміжних виробництв.

Непрямі затрати не можуть бути віднесені на виробництво певної продукції. Вони зв'язані з цілим рядом продуктів, з багатьма галузями або з усім господарством. Ці затрати в свою чергу поділяються на загальногосподарські (галузеві) й загальногосподарські.

Загальногосподарські затрати зв'язані з організацією виробництва та його управлінням у даній галузі, в бригаді, на фермі. Вони складаються з витрат на оплату праці бригадирів, завідуючих фермами, агрономів, зоотехніків, на амортизацію та поточний ремонт приміщень, інвентаря та устаткування (які обслуговують яку-небудь галузь у цілому), витрати по використанню транспорту та перевезення у бригаді, на фермі.

Загальногосподарські затрати зв'язані з діяльністю господарства в цілому. Це витрати на утримання адміністративно-обслуговуючого персоналу (голів колгоспів, працівників бухгалтерії, комірників), амортизацію загальногосподарських засобів виробництва, утримання закріпленого за правлінням колгоспу транспорту, поштово-

телеграфії, командировочні витрати, страхові платежі, проценти по позиці, штрафи і т. д.

За своїм економічним змістом затрати, зв'язані з виробництвом продукції, поділяються на ряд економічних елементів: витрати на оплату праці, витрати засобів праці (амортизаційні відрахування), матеріальних ресурсів, або оборотних виробничих фондів; витрати на оплату робіт і послуг інших підприємств. Перша група — грошова та натуральна, додаткова оплата праці, друга — затрати засобів праці, тобто затрати на виробничі приміщення й споруди, трактори, автомашини, комбайни, сільськогосподарські машини, устаткування, інвентар тривалого користування, робочу худобу та багаторічні насадження. Це — основні виробничі фонди. Їх вартість переноситься на вироблювану продукцію поступово, в міру зношування.

До 1960 р. амортизація основних виробничих фондів у колгоспах не обчислювалась, адже не було належного порядку в їх обліку. Значна частина будов, багаторічних насаджень, сільськогосподарських машин числилась на балансах артілей за початковою вартістю і після того, як минув їх плановий строк служби. Мали місце великі коливання в балансовій оцінці однотипних засобів виробництва. З 1960 р. колгоспи почали обчислювати зношування основних виробничих фондів за нормами радгоспів, а з 1961 р. провели їх переоцінку.

З 1 січня 1963 р. запроваджені нові норми амортизаційних відрахувань на окремі види основних фондів народного господарства, які застосовуються й нині в колгоспах. Таким чином, сума цих відрахувань тепер обчислюється в процентах до балансової вартості основних засобів виробництва. Затрати на капітальний ремонт збільшують балансову вартість і відшкодовуються за рахунок амортизаційних відрахувань. Поточний ремонт враховується як прямі витрати, тому він балансову вартість не збільшує і відшкодовується за рахунок оборотних коштів.

До третьої групи матеріальних затрат належать затрати оборотних виробничих фондів — спожиті сировина та матеріали власного виробництва (насіння, корми, гній, місцеві добрива); спожиті сировина й матеріали несільськогосподарського походження (мінеральні добрива⁴,

⁴ Мінеральні та органічні добрива за існуючим обліком відносять до оборотних фондів, хоч за економічним змістом це основні фонди, вартість яких частинами переноситься на продукт.

хімікати для боротьби з шкідниками та для стимуляції біологічних процесів, паливе і мастильні матеріали, паливо). Обороти фонди споживаються протягом одного виробничого циклу і за цей період повністю переносять свою вартість на вироблену продукцію.

Матеріальні виробничі затрати, як складова частина собівартості, в процесі відтворення також відособлюються від вартості валової продукції і утворюють фонд відшкодування.

Першочерговим завданням кожного колгоспу при розподілі валової продукції є відшкодування матеріальних затрат. У новому Примірному Статуті колгоспу записано: «З виробленої колгоспом валової продукції покриваються матеріальні затрати на її виробництво (амортизація основних фондів, затрати насіння, кормів, добрив, нафтопродуктів, витрати по поточному ремонту та ін.)»⁵.

Величина фонду відшкодування безпосередньо впливає на рівень собівартості і прямо від нього залежить. Чим він більший, тим вища при інших рівних умовах собівартість продукції, тим менший чистий дохід колгоспу.

До четвертої групи витрат належать всі інші витрати — поштово-телеграфні, відрядні, оренда приміщень і т. д.

На практиці в колгоспах при обчисленні собівартості продукції всі витрати виробництва групуються по таких статтях:

У рослинництві:

оплата праці (включаючи відрахування в союзний фонд соціального забезпечення);
паливе і мастильні матеріали;
насіння;
добрива;
амортизація основних засобів;
поточний ремонт;
інші витрати;
загальновиробничі і загальногосподарські витрати.

У тваринництві:

оплата праці (включаючи відрахування в союзний фонд соціального забезпечення);
витрати кормів;
амортизація основних засобів;
поточний ремонт;
інші витрати;
загальновиробничі і загальногосподарські витрати.

Щоб раціонально вести господарство, знижувати собівартість одиниці продукції, потрібно не лише знати загальну суму всіх затрат, а й визначити співвідношення ок-

ремих складових частин собівартості, тобто її структуру (процентне відношення витрат до їх загальної суми). Остання показує питому вагу кожного елемента собівартості в загальній сумі витрат на виробництво тієї чи іншої сільськогосподарської продукції.

Структура собівартості по галузях виробництва і структура собівартості по окремих видах сільськогосподарської продукції істотно відрізняються між собою. Структуру собівартості основних продуктів рослинництва і тваринництва можна прослідкувати за даними колгоспів Української РСР за 1968 р. (табл. 5).

Аналіз структури собівартості окремих видів продукції можна зробити і на основі структури витрат на гектар посіву тієї чи іншої сільськогосподарської культури або на утримання однієї голови худоби. Про структуру витрат на гектар посіву зернових і бобових культур (без кукурудзи), цукрових буряків та на утримання однієї корови в колгоспах України в 1968 р. свідчать дані табл. 6.

Отже, в структурі собівартості найбільшу питому вагу мають оплата праці (особливо в продукції, де виробництво недостатньо механізовано), корми (в тваринництві), насіння та витрати по використанню техніки.

Аналізуючи структуру собівартості тієї чи іншої продукції, важливо детально розглядати елементи витрат. Такий аналіз дасть можливість встановити, на чому досягнуто економії, де допущено перевитрати і т. ін. Він сприяє визначенню напрямку ведення боротьби за здешевлення одиниці продукції. У кожній зоні, області, навіть районі структура собівартості окремих видів продукції різна. Вона залежить від багатьох умов і обставин — рівня технічної оснащеності виробництва, продуктивності праці, врожайності сільськогосподарських культур, продуктивності громадського тваринництва, організації виробництва.

За останні роки в структурі собівартості продукції як рослинництва, так і тваринництва колгоспів Української РСР відбулись істотні зміни (табл. 7).

Як видно з даних табл. 7, у колгоспах республіки зменшилась питома вага оплати праці при абсолютному її зростанні, що свідчить про підвищення тут продуктивності праці. Це підтверджується також розширенням частки затрат на роботи автотранспорту, тракторного парку. Більшою мірою вони зросли у рослинництві, мен-

⁵ Примірний Статут колгоспу, К., 1970, стор. 19.

Таблиця 5

Структура собівартості основних видів продукції колгоспів УРСР за 1968 р. *

Продукція	Оплата праці, включаючи відрахування в союзовий фонд соціального забезпечення	Паливо і мастильні матеріали	Насіння, корми	Добрива	Амортизація основних засобів	Поточний ремонт основних засобів	Інші витрати	Загально-виробничі і загально-господарські витрати
Зернові і бобові культури (без кукурудзи)	29,1	4,1	16,3	8,3	8,5	6,1	17,5	9,8
Цукровий буряк	59,0	1,8	2,5	7,4	3,7	3,1	9,5	13,0
Сояшник	37,8	4,1	1,9	4,2	8,4	7,1	22,1	14,4
Овочі відкритого ґрунту	55,0	1,6	7,3	2,6	3,7	3,1	10,5	16,2
Картопля	32,5	1,8	33,3	8,3	3,5	2,6	9,2	8,8
Молоко	42,2	—	32,0	—	4,4	2,2	7,5	11,7
М'ясо великої рогатої худоби	24,4	—	46,4	—	4,2	2,2	8,2	9,6
» свиней	25,2	—	51,2	—	4,8	2,8	7,8	8,2
» овець	38,6	—	32,4	—	6,1	2,7	9,3	11,9
» птиці	26,4	—	49,3	—	4,8	2,4	8,9	8,2

* За даними річного звіту колгоспів УРСР за 1968 р.

Таблиця 6

Структура витрат на гектар посіву зернових і бобових культур, цукрових буряків та на утримання однієї корови в колгоспах УРСР у 1968 р. *

Елементи витрат	На гектар зернових та бобових		На гектар цукрових буряків		На утримання корови	
	крб.	%	крб.	%	крб.	%
Оплата праці	22	28,3	386	59,0	158	42,0
Насіння і корми	12	15,4	17	2,5	119	31,8
Добрива	7	9,0	48	7,3	—	—
Інші прямі витрати	29	37,3	120	18,2	54	14,4
Накладні витрати	8	10,00	85	13,0	44	11,8
Разом	78	100,0	656	100,0	375	100,0

* За даними Міністерства сільського господарства УРСР.

Таблиця 7

Структура собівартості продукції рослинництва і тваринництва колгоспів Української РСР, % *

Елементи витрат	У рослинництві		У тваринництві	
	1965 р.	1968 р.	1965 р.	1968 р.
Оплата праці	52	43,5	40	34
Насіння і корми	11	11	36	41
Добрива	5	6,5	—	—
Витрати на роботи авто-транспорту, тракторного парку, живого тягла	18	27	12	15
Загально-виробничі і загально-господарські витрати	14	12	13	10
Разом	100	100	100	100

* За даними річних звітів колгоспів УРСР за відповідні роки.

шою — у тваринництві, де ще слабо механізовані виробничі процеси.

З підвищенням продуктивності живої праці зменшується питома вага оплати праці в загальних витратах. Це підтверджується даними табл. 8.

Разом з тим аналіз економіки колгоспів Української РСР показує, що темпи зростання продуктивності праці значно відставали від темпів зростання її оплати. В зв'язку з переходом господарств на грошову гарантовану оплату праці в багатьох з них, де низький рівень оплати, почали значно збільшуватись фонди оплати праці, але не за рахунок зростання її продуктивності, бо підвищення матеріальної заінтересованості колгоспників за короткий строк цього ще не забезпечило.

За 1966—1968 рр. намітилось скорочення розриву між зростанням продуктивності праці та її оплатою. Якщо остання в 1965 р. порівняно з 1964 р. підвищилася на 19%, а продуктивність праці — на 8,6, то в 1968 р. — відповідно на 5,3 і 4,4%.

Повільні темпи приросту продуктивності праці і значне зростання грошово-матеріальних витрат на виробництво обумовили зростання собівартості одиниці продукції в колгоспах республіки (табл. 9).

Якщо в 1965 р. грошово-матеріальні витрати (крім оплати праці) на 1000 крб. валової продукції становили 286 крб., то в 1968 р. вони зросли до 395 крб. Збільшення цих витрат у колгоспах за останні роки супроводжувалось незначним істотним підвищенням урожайності сільськогосподарських культур та продуктивності тваринництва.

Зростання собівартості продукції в колгоспах пов'язане також з недоліками в організації режиму економії, оплати праці, яка недостатньо ефективно стимулює колгоспників за кінцеві результати виробництва. Отже, зниження її є одним з головних завдань кожного колгоспу. Лише на цій основі господарства зможуть розв'язати проблему швидких темпів розвитку розширеного відтворення, підвищення рентабельності колгоспного виробництва.

Зниження собівартості обумовлює зростання чистого доходу, який є матеріальною основою рентабельності виробництва, основним джерелом розширеного відтворення і задоволення загальнонародних потреб. Високі темпи

Таблиця 8

Прямі затрати праці (людина-днів) на 1 ц продукції та питома вага прямої оплати у загальних витратах у колгоспах України за ряд років *

Види продукції	Затрати праці (людина-днів)					Питома вага прямої оплати, %				
	1964 р.	1965 р.	1966 р.	1967 р.	1968 р.	1964 р.	1965 р.	1966 р.	1967 р.	1968 р.
Зернові та бобові культури	0,57	0,50	0,44	0,39	0,36	38,3	43,1	37,9	33,3	29,1
Кукурудза (в зерні повної стиглості)	0,67	0,72	0,67	0,60	0,59	61,1	60,7	44,7	42,8	40,7
Цукровий буряк	0,29	0,31	0,30	0,26	0,22	64,1	63,8	59,8	59,8	58,8
Соняшник	0,41	0,44	0,42	0,36	0,35	50,5	51,3	45,5	42,7	37,7
Картопля	0,72	0,97	0,80	0,77	0,63	43,8	41,2	37,2	34,2	32,6
М'ясо великої рогатої худоби	16,26	14,14	12,76	13,39	11,67	40,1	38,5	33,7	32,0	29,4
М'ясо свиней	16,29	10,09	10,30	10,46	8,97	31,8	31,9	26,1	26,1	25,2

* За даними річних звітів колгоспів УРСР за відповідні роки.

Таблиця 9

Собівартість однієї продукції в колгоспах УРСР за ряд років, в крб. за ц *

Види продукції	Рок				
	1964	1965	1966	1967	1968
Зернові та бобові культури	3,69	3,52	3,50	3,80	4,36
Кукурудза (в зерні повної стиглості)	3,51	4,14	4,33	4,33	4,66
Цукровий буряк	1,61	1,86	2,05	2,00	1,93
Соняшник	2,88	3,66	4,02	4,09	4,37
Картопля	3,39	4,88	4,69	5,39	5,35
Молоко	15,26	15,41	15,71	15,83	16,97
Привіс м'яса великої рогатої худоби	97,58	102,34	108,46	114,51	114,11
Привіс м'яса свиней	127,45	110,98	117,97	119,87	116,97

* Розраховано за даними річних звітів колгоспів УРСР за відповідні роки.

цього відтворення об'єктивно вимагають приросту маси додаткового продукту, чистого доходу, на основі якого може збільшуватись фонд нагромадження.

Чистий дохід колгоспів як економічна категорія

Чистий дохід є результатом перевищення вартості продукції над затратами на її виробництво (собівартістю). Інакше кажучи, якщо з вартості валової продукції виключити собівартість, то залишиться чистий дохід. Його можна визначити і на основі валового доходу (знову створеної вартості). Коли з останнього вирахувати фонд оплати праці колгоспників, то різниця покаже суму чистого доходу.

К. Маркс, даючи визначення валового та чистого доходу при капіталізмі, писав: «Валовий дохід є та частина вартості і вимірювана нею частина валового продукту..., яка залишається після відрахування частини вартості і вимірюваної нею частини всього виробленого про-

дукту, яка заміщує вкладений на виробництво і спожитий в ньому постійний капітал... А чистий дохід є додаткова вартість, отже — додатковий продукт»⁶. «Додаткова вартість, представлена як породження всього авансованого капіталу, набирає перетвореної форми *прибутку*»⁷.

Отже, К. Маркс поєднує такі категорії, як додатковий продукт, чистий дохід і прибуток. Ця схема К. Маркса «додатковий продукт — чистий дохід — прибуток» відбиває перехід від глибинної, абстрактної категорії додаткового продукту та його вартості до конкретної категорії економічного життя капіталістичного способу виробництва — прибутку і пов'язана з капіталістичними виробничими відносинами.

В нашій економічній літературі тривалий час панувала думка⁸ (окремі економісти дотримуються її й тепер)⁹, що чистий дохід при соціалізмі є лише формою додаткового продукту. Як уже підкреслювалось, відтворення робочої сили при соціалізмі не обмежується і не може обмежуватись (через характер соціалістичних виробничих відносин) тільки заробітною платою, але також за рахунок суспільних фондів споживання, премій, заохочувальних фондів. Останні ж утворюються завдяки чистому доходу.

Отже, визначення чистого доходу лише як форми відображення додаткового продукту слід визнати застарілим. Чистий дохід при соціалізмі — це грошова форма продукту для суспільства, грошовий вираз додаткового продукту і частини необхідного продукту, який одержується через суспільні фонди споживання.

Як економічна категорія він відображає якісно визначену сторону соціалістичних виробничих відносин, зокрема відносин між суспільством, соціалістичним підприємством і окремим працівником з приводу привласнення додаткового та частини необхідного продукту.

Загальні положення щодо характеру чистого доходу при соціалізмі повністю стосуються і колгоспного сектору виробництва. Разом з тим чистий дохід колгоспного виробництва має свої особливості формування та розподілу.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 25, ч. II, стор. 375.⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 25, ч. I, стор. 42.⁸ Політична економія. Підручник, К., 1963, стор. 465, 496.⁹ А. Л. Лившиц, О необходимом и прибавочном продукте при социализме, М., «Знание», 1967, стр. 39.

Перш за все його виробництво та реалізація в господарствах мають більше значення для розвитку кожного колгоспу порівняно з підприємствами державного сектору. Процес відтворення тут залежить насамперед від власних доходів та якості роботи. Колгоспи більшою мірою, ніж державні підприємства формують виробничі фонди за рахунок своїх коштів. Ця особливість розширеного відтворення значно посилює роль та значення чистого доходу як вирішального джерела розвитку економіки. Колгоспи зможуть розвивати свої господарства, розширяти виробничі та невиробничі фонди лише тоді, коли вироблять і одержать достатню масу чистого доходу. Чистий дохід, який створюється в колгоспах, у процесі розподілу також має дві основні форми — централізованого чистого доходу держави та чистого доходу колгоспу.

Колгоспно-кооперативна власність, як власність окремого колективу, є одночасно органічною частиною єдиного соціалістичного господарства. Ця подвійність становища колгоспів виражається в різних формах економічної реалізації колгоспно-кооперативної власності.

Колгоспи не можуть залишити собі весь створений додатковий продукт. Як і державні підприємства, вони повинні нести витрати на управління, розвиток освіти та охорону здоров'я, тобто брати участь у задоволенні суспільних потреб. Із загальної суми чистого доходу колгоспів частина його через механізм заготівельних цін, які встановлюються нижче рівня суспільної вартості, надходить у розпорядження держави. Це — економічна форма реалізації колгоспно-кооперативної власності як частки єдиного суспільного виробництва. Згодом значна кількість чистого доходу повертається колгоспам через витрати держави на суспільні фонди споживання, проведення іригаційних та меліоративних робіт, підготовку кадрів тощо. Інша частина його залишається в господарстві й використовується для власних потреб. Це і є чистий дохід колгоспу, який виступає економічною формою реалізації колгоспно-кооперативної власності як власності окремого колективу.

Існування двох форм реалізації чистого доходу обумовлено системою господарського розрахунку та необхідністю планомірного надходження частини чистого доходу в розпорядження держави на загальнонародні потреби. Ці форми єдині за соціально-економічною природою, ад-

же вони є суспільною власністю, не зв'язані з відносинами експлуатації, створюються планомірно, свідомо контролюються суспільством. Вони використовуються в інтересах безперервного зростання та вдосконалення соціалістичного виробництва, створення матеріально-технічної бази комунізму, підвищення матеріального та культурного рівня народу.

Отже, слід розрізнити чистий дохід, який створюється в колгоспах, і чистий дохід, що залишається в них. Перший дорівнюватиме вартості додаткового продукту, яка передається державі; вартості додаткового продукту, що залишається в даному колгоспі; вартості тієї кількості необхідного продукту, яка передається державі з першою частиною і потім надходить колгоспникам з державних суспільних фондів споживання. Він визначається різницею між вартістю валової продукції та її собівартістю. В практиці колгоспів його не обчислюють. Чистий дохід, який залишається в колгоспах, набирає, насамперед, форми чистого доходу реалізованої продукції.

Слід підкреслити, що в колгоспах не вся продукція набирає товарної форми, а отже, і грошового виразу. Крім проданої продукції, тут у зв'язку з виробничою специфікою залишається певна кількість нереалізованої продукції, яка зберігається в запасах. Частина останніх реалізується в наступному році і набирає грошової форми (залишки товарної продукції), інша залишається в господарстві на виробниче споживання (корми, насіння). В ній міститься так званий потенціальний чистий дохід, який частково відшкодовується в результаті реалізації або товарної продукції інших галузей (від кормів у тваринництві), або продукції тієї ж галузі, але в наступному циклі (від насіння в товарній продукції збору нового врожаю).

Створюваний чистий дохід і реалізований чистий дохід кількісно відрізняються один від одного. Перший більший від другого на величину, яка вилучається на користь загальнодержавного централізованого фонду, і величину, що міститься в натуральній продукції і не реалізується. За розрахунками І. Лаптева, зробленими на основі рівня оплати праці в колгоспах на радгоспному рівні з урахуванням гарантованої та додаткової оплати праці, в 1964 р. створений чистий дохід становив 13,3 млрд. крб.,

а реалізований — 6,2, в 1965 р. — відповідно 14,5 і 7,4 млрд. крб.¹⁰

Співвідношення створеного та реалізованого чистого доходу дозволяє розглядати процес відтворення суспільного сільськогосподарського продукту в зв'язку з відтворенням його в народному господарстві в цілому, визначити особливості еквівалентності обміну між містом і селом в умовах планового соціалістичного господарства.

Аналіз колгоспного виробництва на основі реалізованого чистого доходу не відбиває дійсного становища справ, не дає можливості правильно встановити економічну ефективність колгоспного виробництва. При цьому його показники значно знижуються. Зменшується також частинна національного доходу, яка створюється в колгоспному виробництві. Так, питома вага сільського господарства в ньому визначається приблизно в 21—22%, а в дійсності, якщо виходити з вартісного рівня, за розрахунками економістів вона становила в 1964—1965 рр. 30%¹¹.

Визначення створюваного чистого доходу необхідне і для запровадження дійсного господарського розрахунку в колгоспах. Ряд галузей виробляють продукцію, яка цілком або більшою мірою використовується на господарські потреби колгоспів. Якщо оцінювати їх роботу лише за товарною продукцією, то одержані показники будуть викривленими і не відбиватимуть дійсного стану справ. Правильне визначення розмірів створюваного та реалізованого чистого доходу дозволить більш обгрунтовано підійти до розподілу національного доходу в країні, накреслити темпи зростання колгоспного виробництва.

В нашій економічній літературі часто категорія чистого доходу колгоспного виробництва розглядається без урахування цього поділу чистого доходу.

Складовою частиною реалізованого чистого доходу є і диференціальна рента в тій мірі, в якій вона враховується реалізаційними цінами.

Особливості сільськогосподарського виробництва, в тому числі й колгоспного, впливають на структуру додаткового продукту. Його маса в будь-якій сфері матеріального виробництва поділяється на дві частини: додатковий

продукт, створений при суспільно нормальних умовах виробництва (типовий), та надлишковий додатковий продукт, створений на окремих підприємствах завдяки більш високій продуктивності праці, застосуванню досконаліших методів виробництва.

Надлишковий додатковий продукт на окремих промислових підприємствах має тимчасовий характер, а в сільському господарстві є сталим. Тут він набирає форми надлишкового чистого доходу (диференціальної ренти). Причиною перетворення цього доходу в диференціальну ренту як при соціалізмі, так і до нього, є монополія на землю як об'єкт господарства.

В умовах соціалізму була знищена монополія приватної власності на землю, що привело до ліквідації існування абсолютної ренти. Монополія ж на неї як на об'єкт господарства залишилась. Кількість використаних колгоспами кращих земель обмежена, і доводиться обробляти гірші земельні ділянки.

У зв'язку з цим принцип формування суспільної вартості сільськогосподарських продуктів, як уже вказувалось, не такий, як на продукцію промислових підприємств, де вона визначається середніми умовами виробництва. Суспільно необхідними затратами праці в сільському господарстві, які визначають вартість продукції, є затрати праці на гірших землях, використання яких визнається необхідним для задоволення потреб суспільства в продуктах сільського господарства. Праця колгоспників, що застосовується в різних умовах виробництва, має неоднакову продуктивність. Ті господарства, які ведуть своє виробництво на кращих за родючістю землях, а також продуктивніше їх використовують, крім типового додаткового продукту, при тих же затратах праці і матеріальних засобах виробляють ще надлишковий додатковий продукт. Реалізуючи продукцію по однакових цінах, які визначаються гіршими умовами виробництва, колгоспи одержують додатковий дохід. Виражений у грошовій формі, він є різницею між суспільними та індивідуальними витратами виробництва (або суспільною й індивідуальною вартістю) сільськогосподарського продукту. В якій мірі ця різниця реалізується колгоспами, залежить від рівня цін.

Цей постійно фіксований надлишковий додатковий дохід набирає форми диференціальної ренти I і II. Ди-

¹⁰ «Економіка сільського господарства», 1967, № 4, стр. 49.

¹¹ Там же, стр. 50.

ференціальна рента I є додатковий чистий дохід, створюваний колгоспами, що користуються кращими землями, а також ближче розташованими до пунктів збуту продукції.

Надлишковий додатковий дохід може бути одержаний колгоспами і в результаті власної діяльності — інтенсифікації виробництва, яка характеризується послідовними затратами живої та уречевленої праці на одній і тій же ділянці землі. Ефективніше використовуючи землю, розвиваючи більш прибуткові культури й галузі, застосовуючи передову техніку та кращі методи господарювання, колгоспи одержують значно більше продукції з гектара землі і на одиницю затраченої праці.

Додатковий чистий дохід, створений внаслідок додаткових вкладень засобів виробництва і праці на одну й ту ж земельну площу, утворює диференціальну ренту II, яка є складовою частиною чистого доходу колгоспів. Вона утримується не лише в реалізованій, але і в натуральній товарній продукції, що залишається в колгоспах і використовується на господарські потреби.

Диференціальна рента при соціалізмі докорінно відрізняється від диференціальної ренти при капіталізмі. Вона не є результатом експлуатації, а створюється колективною працею вільних від експлуатації працівників. В умовах соціалізму ця рента не набирає форми орендної плати і дістається не класу земельних власників, а колгоспам, колгоспникам і соціалістичній державі. Як відомо, господарства обробляють землю, яка належить державі. Остання бере участь у виробництві колгоспної продукції (через постачання машин, пального, мінеральних добрив). Частина диференціальної ренти привласнюється державою для задоволення загальнонародних інтересів, а інша залишається в колгоспах для розширення громадського господарства і підвищення добробуту колгоспників.

Отже, диференціальна земельна рента колгоспів виражає соціалістичні виробничі відносини, які виникають між колгоспами та державою, самими колгоспами, колгоспами й колгоспниками з приводу виробництва, розподілу і привласнення надлишкового чистого доходу.

Реалізований чистий дохід виступає в практиці господарської діяльності колгоспів у конкретній формі прибутку. В колгоспній документації, звітності вони ототожнюються. Це — економічні категорії, які тісно пов'язані

між собою, але незбіжні. Як і будь-яка форма, прибуток відхиляється від змісту, який вона виражає, подібно до того, як відхиляється ціна від вартості.

Чистий дохід колгоспів як категорія політичної економії відбиває перевищення вартості продукції над витратами підприємства на виробництво продукції. Він є специфічною формою, якої набирає продукт для суспільства в умовах існування товарно-грошових відносин.

Прибуток колгоспів визначається як різниця між надходженням коштів від реалізації продукції (грошовою виручкою) і витратами на її виробництво (собівартістю), тобто лише за реалізованою продукцією. Загальний підсумок прибутку по всіх видах продукції дає уявлення про повний прибуток того чи іншого колгоспу. Окремі види продукції і навіть галузі виробництва можуть дати господарству збиток. Внаслідок сальдування загального прибутку і збитків одержується чистий результат від фінансової діяльності — чистий прибуток або збиток.

В інтересах повного обліку всіх витрат у прибуток колгоспів, як і державних підприємств, включають ряд елементів, які за своєю економічною природою не відносяться до чистого доходу, зокрема різні позареалізаційні надходження: суми страхових відшкодувань за погіблї від стихійного лиха посіви, суми кредиторської заборгованості, списані за закінченням строку позової давності.

З другого боку, в собівартість колгоспної продукції включають ряд витрат, які в дійсності не є витратами виробництва і покриваються за рахунок чистого доходу. Це — платежі по обов'язковому страхуванню, адміністративно-управлінські витрати, які не мають відношення до створення вартості, відрахування в централізований союзний фонд соціального забезпечення колгоспників. Якщо перша група відрахувань збільшує прибуток колгоспів, то друга зменшує його. Отже, в колгоспах враховується прибуток, близький до прибутку державних підприємств.

Незбіжність даних категорій пояснюється ще й тим, що рівень необхідного продукту не збігається в колгоспах з величиною його конкретних форм (оплати праці, суспільних фондів споживання). Це призводить до того, що прибуток, який враховується в одних колгоспах (при заниженій оплаті праці), включає частину необхідного продукту, а в інших (при завищеній оплаті праці) зменшу-

ється за рахунок розподілу частини додаткового продукту як винагороди за працю.

Таким чином, ототожнювати такі категорії, як реалізований чистий дохід і прибуток можна лише умовно, при врахуванні їх відмінностей. З удосконаленням методики їх обчислення вони можуть наблизитися одна до одної, і тоді форма виразу (прибуток) буде більш точно відбивати зміст (реалізований чистий дохід).

Серед економістів немає єдиної думки щодо визначення прибутку. Одні¹² вважають, що прибуток є різницею між чистим доходом і сумою прибуткового податку та страхових платежів з урахуванням страхових премій. На думку інших економістів¹³, це — реалізований чистий дохід, за виключенням страхових платежів і виплат по тимчасовій непрацездатності і вагітності, стипендій курсантам, процентів по позиках, пені та ін. До прибутку колгоспів вони відносять прибутковий податок.

З точки зору третіх¹⁴, прибутком виступає весь чистий грошовий дохід.

На наш погляд, останнє визначення прибутку є правильним. Прибутковий податок, страхові платежі є не що інше, як елементи розподілу чистого грошового доходу, прибутку. Прибуток колгоспів — це реальна економічна категорія. Її відособлення викликається існуючими економічними відносинами, зокрема госпрозрахунковими відносинами господарств з державою, державними підприємствами, між самими колгоспами і всередині них.

Одним з найважливіших завдань колгоспів є збільшення обсягу додаткового продукту і на цій основі чистого доходу, прибутку. Чистий дохід — джерело коштів для капітальних вкладень, розширення виробництва, підвищення матеріального добробуту колгоспників і задоволення потреб суспільства.

У Примірному Статуті колгоспів записано: «Чистий дохід колгосп використовує:

на сплату податків і внесення грошових платежів державі;

¹² А. Г. Кошкин, Пути повышения рентабельности колхозного производства, М., «Экономика», 1963, стр. 84.

¹³ К. Быков, Прибыль и рентабельность. — «Экономическая газета», № 1, 1965, стр. 31.

¹⁴ А. М. Архипов, Колхозные доходы и их использование, М., «Колос», 1966, стр. 38.

на збільшення основних і оборотних фондів;
на створення культурно-побутового фонду, фонду соціального забезпечення і матеріальної допомоги колгоспникам;

на матеріальне заохочення колгоспників і спеціалістів;
на утворення і поповнення резервного фонду та інші цілі.

Відрахування на збільшення основних і оборотних фондів є обов'язковими; розміри відрахувань встановлюються щороку з урахуванням потреби в коштах для забезпечення дальшого невпинного зростання громадського виробництва»¹⁵.

В 1968 р. чистий дохід колгоспів УРСР розподілявся так: на оплату прибуткового податку було використано 9,4%; поповнення неподільного фонду (крім амортизаційних відрахувань) на збільшення основних засобів — 50,2%; поповнення неподільного фонду (насінового, фуражного, вирощування і відгодівля худоби та ін.) на збільшення оборотних засобів — 12,2%; створення та поповнення фонду соціального забезпечення і матеріальної допомоги колгоспникам — 2,8%; відрахування на культурно-побутові потреби — 12,7%; відрахування в фонд матеріального заохочення колгоспників і спеціалістів — 3,9%; відрахування у резервний фонд і на покриття збитків (затрат), не покритих доходами минулих років — 8,8%.

Величина чистого доходу в колгоспах при інших рівних даних залежить від розміру валового доходу. Основними факторами їх зростання є, по-перше, ті, що пов'язані з господарською діяльністю кожного колгоспу, з максимальним використанням можливостей збільшення обсягу виробництва (підвищення рівня продуктивності праці, зменшення матеріальних витрат на одиницю продукції, вдосконалення форм організації та оплати праці); по-друге, фактори, в яких безпосередньо проявляються взаємовідносини між суспільством і окремим колгоспом (методи планування виробництва і заготівель сільськогосподарської продукції, система заготівельних цін на продукцію колгоспів і оптових цін на засоби виробництва, порядок кредитування та стягнення прибуткового податку, форми виробничо-технічного обслуговування колгоспів).

Після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, який

¹⁵ Примірний Статут колгоспу, К., 1970, стор. 19.

розробив ряд необхідних заходів по піднесенню економічної ефективності цих факторів, у колгоспах України значно зріс валовий і чистий дохід.

	1964 р.	1965 р.	1966 р.	1967 р.	1968 р.
Валовий дохід, млн. крб.	4427	5753	6212	6114	5984
Чистий дохід, млн. крб.	1575	2124	2272	2140	1841
Чистий дохід у розрахунку на:					
одни гектар с.-г. угідь, крб.	49	67	72	68	59
одного колгоспника, крб.	171	233	255	248	222
100 крб. основних виробничих фондів	—	27	27	24	19

Отже, за останні два роки валовий та чистий доходи дещо зменшились як в абсолютному розмірі, так і на один гектар сільськогосподарських угідь та одного працюючого колгоспника. Причому це зниження відбувалось при зростанні загального обсягу валової продукції за рахунок збільшення фонду відшкодування та страхових платежів проти 1967 р., а також включення в собівартість продукції вартості торфу, внесеного в ґрунт за рахунок державного бюджету.

Величина валового та чистого доходу залежить насамперед від розвитку всіх галузей колгоспного виробництва. З цієї точки зору певний інтерес викликає проблема участі виробничих галузей колгоспів у створенні їх валового доходу.

В колгоспах УРСР в 1968 р. було одержано 3903 тис. крб. (65,5%) валового доходу від рослинництва і 1778 тис. крб. (28,6%) від тваринництва, а затрачено праці — відповідно 600,5 тис. людино-днів (47,2%) і 537,6 тис. людино-днів (42,2%) від усіх затрачених людино-днів у господарстві колгоспів. Якщо врахувати, що оплата одного людино-дня 3,20 крб., то прибуток від тваринництва був лише 58 тис. крб., а від рослинництва — 1983 тис. крб.¹⁶ Таким чином, нині постало завдання швидко підняти прибутковість тваринництва. Держава за останні роки, зокрема з 1 травня 1970 р., значно підвищила закупочні ціни на продукти тваринництва, внаслідок чого вони в основному забезпечують рентабельне ведення цієї галузі колгоспного виробництва. В деяких колгоспах, об-

¹⁶ За даними річного звіту колгоспів УРСР за 1968 р.

ластях і навіть республіках тваринництво дає більше доходів, ніж рослинництво. Це — результат добре організованої кормової бази та високої продуктивності праці в тваринництві.

Величина чистого доходу значно залежить від співвідношення між фондом оплати праці та чистого доходу у валовому доході. Чим менша питома вага цього фонду у валовому доході, тим більша питома вага, а отже, і величина чистого доходу при інших рівних умовах, і навпаки (табл. 10).

Таблиця 10

Співвідношення фонду оплати праці (включаючи відрахування в централізований союзний фонд соціального забезпечення) і чистого доходу у валовому доході в колгоспах Української РСР у 1968 р.*

Області	Валовий дохід млн. крб.	Оплата праці		Чистий дохід	
		млн. крб.	в % до валового доходу	млн. крб.	в % до валового доходу
Степ					
Миколаївська	174,3	124,7	71,5	49,6	28,5
Херсонська	144,4	93,0	64,4	51,4	35,6
Кримська	221,0	110,3	49,8	110,7	50,2
Лісостеп					
Полтавська	351,0	250,6	71,3	100,4	28,7
Хмельницька	333,8	231,3	69,6	102,5	30,4
Черкаська	317,1	216,3	68,8	100,8	31,2
Полісся					
Житомирська	220,2	161,1	73,2	59,1	26,8
Чернігівська	282,0	223,0	79,0	59,0	21,0
Івано-Франківська	107,6	73,9	69,0	33,7	31,0
УРСР	5984,0	4143,0	69,2	1841,0	30,8

* За даними річних звітів колгоспів.

Як видно з даних табл. 10, частка фонду оплати праці у валовому доході має значні коливання. Якщо в колгоспах Кримської області вона становила 49,8%, то в Чернігівській області — 79,0%. Ці коливання пояснюються перш за все різним рівнем продуктивності праці. Так, по

цих областях на один людину-день було вироблено валового доходу відповідно 8 і 3,68 крб., а на одного працюючого колгоспника — 2052 і 759 крб. На коливання впливає і та обставина, що оплата праці має стабільний характер лише в частині гарантованого мінімуму, а зверх нього вона може підвищуватися в різних розмірах залежно від підсумкових результатів, економічного становища господарства і планів його дальшого розвитку. На величину фонду оплати праці впливає також неоднаковий рівень товарності виробленої продукції. Слід враховувати й те, що в нових умовах господарювання цей фонд формується за рахунок валового доходу раніше, ніж остаточно сформується валовий дохід.

Висока питома вага фонду оплати праці у валовому доході не завжди визначає рівень оплати одиниці витраченого робочого часу. Сама по собі вона не підкреслює абсолютної величини оплати праці колгоспників. Так, у колгоспах Української РСР при майже однаковій частці оплати праці у валовому доході в 1964 р. (64,8%) і в 1968 р. (65%) оплата праці одного людину-дня дорівнювала відповідно 2,26 і 3,20 крб. В Чернігівській області при питомій вазі фонду оплати праці 79% оплата одного людину-дня в 1968 р. становила 2,57% крб., а в Кримській — відповідно 49,8% і 4,29 крб. Зростання оплати праці може проходити одночасно з приростом чистого доходу навіть при зменшенні питомої ваги фонду оплати праці у валовому доході, при піднесенні продуктивності праці. Збільшення валового доходу на одиницю затраченої праці дозволяє підвищувати його оплату без розширення питомої ваги фонду оплати.

Наведемо розрахунки по рівню оплати праці та питомій вазі фонду оплати у валовому доході колгоспів окремих зон республіки за 1965 і 1968 рр. (табл. 11).

Дані табл. 11 свідчать про те, що колгоспи Полісся виділили найбільшу частину валового доходу на оплату праці. Однак і в цих умовах рівень оплати в них нижчий на 12%, ніж у Лісостепу, а порівняно із Степом — на 26%. За темпами ж зростання оплати праці колгоспи Полісся випереджають інші зони, а також показники в цілому по республіці. Але в більшості з них праця колгоспників оплачується нижче і не досягла ще радгоспного рівня.

Отже, при визначенні питомої ваги фонду оплати праці у валовому доході, від якої при всіх інших рівних умо-

Таблиця 11

Рівень оплати праці та питома вага фонду оплати праці у валовому доході колгоспів різних зон УРСР *

Зони	1965 р.		1968 р.		1968 р. в % до 1965 р.	
	оплата праці в розрахунок на 1 людину-день, крб.	питома вага фонду оплати праці у валовому доході, %	оплата праці в розрахунок на 1 людину-день, крб.	питома вага фонду оплати праці у валовому доході, %	по оплаті праці	по питомій вазі валового доходу на оплату праці
Степ	3,27	58	3,56	61	109	105
Лісостеп	2,65	66	3,17	66	120	110
Полісся	2,23	64	2,83	70	108	109
УРСР	2,69	60	3,20	65	119	108

* Дані Міністерства сільського господарства УРСР.

вах залежить величина чистого доходу, слід виходити з досягнутого рівня продуктивності праці й необхідності забезпечити мінімальний розмір оплати праці (на рівні оплати робітників радгоспів) при будь-якому рівні продуктивності праці.

Пропорції між оплатою праці і чистим доходом виражаються в нормі чистого доходу, яка визначається як відношення чистого доходу до фонду оплати праці. Більш висока норма чистого доходу при інших рівних умовах завжди створює сприятливіші умови для розширеного відтворення. Норма чистого доходу в колгоспах Української РСР за останні роки характеризується такими даними (табл. 12).

Як видно з даних табл. 12, норма чистого доходу в колгоспах УРСР порівняно з 1965 р. значно зменшилася в зв'язку із зростанням фонду оплати праці. Висока норма чистого доходу забезпечує оптимальне нагромадження лише в тому випадку, коли оплата праці знаходиться на суспільно необхідному рівні і забезпечує матеріальну зацікавленість колгоспників. Оплата ж праці в 1964 р. була при вищій нормі чистого доходу значно нижчою, ніж у 1968 р. при меншій нормі чистого доходу.

Таблиця 12

Норма чистого доходу в колгоспах УРСР в 1964—1968 рр.

Показники	Роки				
	1964	1965	1966	1967	1968
Чистий дохід, млн. крб.	1575	2124	2272	2140	1841
Фонд оплати праці, включаючи відрахування в централізований союзовий фонд соціального забезпечення, млн. крб.	2864	3439	3939	3975	4144
Норма чистого доходу, %	55,0	61,8	58,0	54,0	44,5
Оплата 1 людині-дня, крб.	2,26	2,69	2,92	3,04	3,20

З 1966 р. пропорції двох частин валового доходу формувались під впливом гарантованої оплати праці колгоспників. Але це не привело до нівелювання показника норми чистого доходу колгоспів, бо оплата праці зверх гарантованого мінімуму в колгоспах різна.

Для підвищення норми чистого доходу потрібні більш високі темпи зростання продуктивності праці порівняно з темпами приросту оплати праці.

Методика обчислення собівартості та чистого доходу в колгоспах

Розробка методологічних основ правильного обчислення собівартості та чистого доходу колгоспів має виключно велике теоретичне і практичне значення. Вона дозволить на науково обґрунтованій основі визначити особливості еквівалентного обміну між містом і селом, оптимальне співвідношення між складовими частинами валової продукції колгоспного виробництва, оптимальні темпи розширеного відтворення в колгоспах.

Незважаючи на те, що колгоспи завжди були госпрозрахунковими підприємствами, вони довгий час не обчислювали ні собівартості, ні чистого доходу. Як уже вказувалось, у нашій економічній літературі існувала думка, що діяння закону вартості не поширюється на колгоспне

виробництво, і тому тут не можуть застосовуватися такі економічні категорії, як госпрозрахунок, собівартість, чистий дохід, рентабельність. Вважалося також, що переважання натуральних розрахунків у взаємовідносинах колгоспів з державою та колгоспниками (зокрема натуроплати за роботи МТС, натуральні розрахунки з колгоспниками по оплаті праці) перешкоджає визначенню собівартості колгоспної продукції, чистого доходу колгоспів. Але такі погляди були спростовані самим життям, практикою колгоспного виробництва. Нехтування дії закону вартості в колгоспному виробництві суперечило самій суті колгоспів, які здійснювали свою виробничо-господарську діяльність на засадах господарського розрахунку. Вони майже завжди відшкодовували свої витрати на виробництво продукції за рахунок власних доходів.

Відповідно до рішень вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, партія і держава вжили ряд невідкладних заходів, які дали можливість далі розширити товарно-грошові відносини колгоспів з державою, з колгоспниками. Зокрема було змінено систему виробничо-технічного обслуговування колгоспів, продано їм техніку, скасовано обов'язкові поставки сільськогосподарських продуктів державі і натуральну оплату за роботи машинно-тракторних станцій, підвищено матеріальну зацікавленість колгоспів у розширенні продажу державі продукції через підвищення закупочних цін.

У цих умовах значно зросла роль точного обліку, правильного ведення фінансового господарства, визначення результатів господарської діяльності колгоспів. З розвитком товарно-грошових відносин між державою і колгоспами виникла необхідність обчислювати матеріальні і трудові витрати на виробництво одиниці сільськогосподарської продукції.

У 1956 р. в річні звіти колгоспів вперше було запроваджено облік витрат трудових та грошово-матеріальних засобів на виробництво основних видів продукції у вигляді спеціального додатку. Це був великий крок вперед по шляху обчислення собівартості колгоспної продукції, хоч і не вирішував поставленої проблеми. Дані про витрати трудових, а також продукції і матеріалів власного виробництва в цих додатках наводились у натуральному виразі. В грошовій формі виражались витрати лише на оплату найманих осіб і купівлю продукції та матеріалів,

які включались у витрати в розмірах фактично виплачених сум. Але саме життя все більше вимагало обчислювати собівартість колгоспної продукції. Для цього необхідно було перш за все оцінити всі витрати в грошовій формі.

В 1958 р. в річних звітах колгоспів вперше виникли показники валової продукції рослинництва і тваринництва в грошовому виразі і собівартості одиниці сільськогосподарської продукції, на основі яких обчислювались чистий дохід і рентабельність колгоспного виробництва. До цього часу вони не передбачались системою звітності колгоспів, хоч у кожному господарстві їх можна було приблизно розрахувати, використовуючи дані бухгалтерського обліку і річних звітів.

Колгоспи нагромадили вже певний досвід обчислення чистого доходу та рентабельності колгоспного виробництва. Підрахунок величини реалізованого чистого доходу з методичного боку особливої складності не має. В цьому відношенні дуже важлива вказівка К. Маркса про те, що «додаткова вартість являє собою насамперед надлишок вартості товару над витратами його виробництва»¹⁷. Використовуючи цю методологічну вказівку стосовно соціалізму, приходимо до висновку, що чистий дохід зокрема колгоспного виробництва визначається як різниця між вартістю валової продукції і витратами по її виробництву (собівартістю).

$$Чд = ВП - Сб,$$

де Чд — чистий дохід; ВП — вартість валової продукції; Сб — собівартість виробленої продукції.

Створюваний у тому чи іншому колгоспі чистий дохід є різницею між суспільною вартістю та індивідуальною собівартістю продукції. Щоб його обчислити, потрібно перш за все визначити суспільну вартість продукції. При цьому слід враховувати специфіку колгоспів як сільськогосподарських кооперативних підприємств. Валова продукція колгоспного виробництва — це сукупність вироблених у всіх колгоспах продуктів. Її вартість виражається в цінах. Останні виконують свою роль успішно лише тоді, коли найбільш повно і точно відбивають суспільно-необхідні затрати праці.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 26, ч. 1, стор. 40.

Продукція сільського господарства, в тому числі й колгоспного виробництва, знаходить свій вираз як у поточних, так і в порівнянних (незмінних) цінах. Перші застосовуються для виявлення насамперед витрат виробництва та процесу обігу продукції сільського господарства, визначення результатів господарської діяльності і рентабельності виробництва за той чи інший рік, обсягу сукупного суспільного продукту і національного доходу, доходів від сільського господарства.

Порівнянні (незмінні) ціни використовують для вивчення динаміки сільськогосподарського виробництва та продуктивності праці, для аналізу змін фізичного обсягу продукції. Ця динаміка обчислюється за допомогою індексів фізичного обсягу продукції. Останні будуються на принципі незмінності цін і змін обсягу продукції і можуть бути обчислені для всієї продукції сільського господарства, окремих його галузей і господарств.

З цією метою використовується так звана агрегатна форма індексу. Індивідуальні індекси фізичного обсягу, за допомогою яких обчислюється обсяг виробництва окремих продуктів, мають такий вираз:

$$i = \frac{q_1}{q_0},$$

де q_1 і q_0 — кількість продукції відповідно в звітному і базисному періодах.

Загальні індекси фізичного обсягу, за допомогою яких обчислюється фізичний обсяг різної продукції, що несумірна в натуральному виразі, мають такий вираз:

$$I = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0},$$

де q_1 і q_0 — кількість продукції у натуральному виразі відповідно в звітному і базисному періодах, p_0 — ціна одиниці даного продукту в базисному періоді. Індекси допомагають привести продукцію в порівняльний вигляд, виключити вплив змін цін на відносну величину зміни фізичного обсягу виробленої продукції.

До 1950 р. для оцінки продукції колгоспного виробництва застосовувались як порівнянні ціни 1926—1927 рр., а після 1950 р. — середньорічні ціни 1951, 1956 і 1958 рр. З 1965 р. для оцінки продукції сільського господарства використовуються середньорічні ціни 1965 р.

Валова продукція колгоспів визначається шляхом підсумовування вартості продукції в грошовому виразі (в поточних або порівняльних цінах), тобто за методом валового обороту. Таке обчислення її приводить до того, що загальний підсумок включає деякий повторний розрахунок продукції (наприклад, вартість кормів повторно враховується у вартості продукції тваринництва).

К. Маркс і В. І. Ленін, аналізуючи економічні процеси, застерігали проти повторного розрахунку при обчисленні вартості валового продукту. К. Маркс з цього приводу писав: «Застосовуючи цей розрахунок до сукупного продукту суспільства, треба зробити відповідні поправки, тому що у відношенні до всього суспільства в цілому прибуток, який міститься, наприклад, у ціні льону, не може фігурувати двічі: один раз — як частина ціни полотна і другий раз — як прибуток виробника льону»¹⁸. Ця методологічна вказівка К. Маркса про принципи визначення сукупного суспільного продукту повністю може бути застосована і при визначенні валової продукції колгоспів, в створенні якої беруть участь декілька пов'язаних між собою галузей виробництва.

В. І. Ленін, наводячи дані про вартість валової продукції США, прямо зазначав, що вони включають повторний розрахунок, і тому «загальна сума вартості продуктів сільського господарства виходить тут перебільшеною, бо частина продуктів землеробства повторюється в вартості продуктів скотарства, напр., корм худоби»¹⁹.

Отже, з методичної точки зору неправильно визначати величину валової продукції колгоспів шляхом простого підсумовування всієї виробленої продукції, тому що в цьому випадку вартість насіння і кормів враховується двічі (один раз — відповідно в затратах по виробництву зерна та у вартості виробленої продукції, другий раз — у вартості продукції рослинництва та продукції тваринництва).

З метою вдосконалення методу обчислення вартості валової продукції економісти вносять ряд пропозицій. Так, Є. С. Городецький²⁰ для більш правильного визна-

чення кінцевої продукції і подолання повторного розрахунку пропонує застосувати таку формулу.

$$S = \sum_{i=1}^n x_i v_i - \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n a_{ij} x_j v_i,$$

де S — сума валової продукції; $i=1...n$ — кількість виробленої продукції в рослинництві і тваринництві; v — ціна на продукцію; a — коефіцієнти виробничого споживання насіння, кормів, органічних добрив; x — вироблена продукція в рослинництві і тваринництві.

Однак ця формула не зовсім відповідає дійсності, тому що в сільському господарстві зв'язки між галузями дуже складні і різноманітні. Структури посівних площ і поголів'я тварин — величини дуже змінні.

Деякі економісти²¹ вважають необов'язковим враховувати вартість знову відтворених кормів у валовій продукції, бо вартість продуктивно використаних у даному господарстві кормів вже врахована у вартості річного продукту.

В статистиці сільського господарства деяких соціалістичних країн застосовується показник так званої «кінцевої продукції» даної галузі. При її обчисленні в неї не включають виробничого споживання продуктів, які були вироблені в сільському господарстві (кормів, насіння, гною). «Кінцева продукція» складається з вартості товарної продукції і продуктів сільського господарства, які спожиті сільськогосподарським населенням; приросту вартості стада, запасів сільськогосподарських продуктів і незавершеного виробництва; витрат, пов'язаних із закладкою насаджень та доглядом за молодими багаторічними насадженнями. Такий показник дозволяє усунути будь-який повторний розрахунок і характеризує в підсумку більш точні результати господарської діяльності.

Для визначення повної суспільної вартості в колгоспах, а отже, і величини створеного чистого доходу потрібно, щоб уся продукція була виражена в цінах, які б найбільшою мірою наближались до вартості продукції.

В колгоспній звітності повний вартісний облік валової продукції і чистого доходу не ведеться. Не визначається створений чистий дохід на основі повної вартості

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 25, ч. 1, стор. 165.

¹⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 11.

²⁰ Є. С. Городецький, К вопросу о валовом продукте колхозного производства — Вестник Московского университета, Серия VIII, 1963, стр. 32.

²¹ В. И. Венжер, Издержки производства и себестоимость продукции в колхозах, Сельхозгиз, 1960, стр. 223—226.

продукції і в практиці бухгалтерського обліку промислових підприємств, радгоспів. Це зв'язано з тим, що до цього часу не розроблені науково обгрунтовані методи правильного визначення створеної вартості на підприємстві. В колгоспах також відсутній облік суспільної вартості. Закупочні ціни, по яких продається переважна більшість сільськогосподарської продукції, нижче вартості, а на окремі види, наприклад тваринницької продукції, вони приблизно рівні собівартості. Якщо виходити з їх загальної суми, то вони включають у себе лише частину чистого доходу.

Створений чистий дохід можна обчислити приблизно, якщо нетоварну продукцію оцінити по середніх цінах реалізації товарної продукції, а потім різницю між цією сумою і собівартістю продукції додати до реалізованого чистого доходу. Але й таке обчислення дасть лише приблизне уявлення про створений чистий дохід, бо ціни, на яких обчислюється реалізований чистий дохід, також не повністю відбивають суспільну вартість. Незважаючи на це, його можна використати в практиці колгоспного обліку.

Виключно велике значення для практичної діяльності колгоспів має визначення чистого доходу колгоспів. Одні економісти²² вважають, що чистий дохід колгоспів повинен обчислюватися як різниця між вартістю валової продукції і затратами на її виробництво (собівартістю), а інші — як різниця між виручкою від реалізованої товарної продукції та її собівартістю. Остання точка зору виявилась більш життєвою і нині застосовується в практиці колгоспів при обчисленні реалізованого чистого доходу.

Прихильники обчислення чистого доходу за валовим оборотом цілком правильно підкреслюють, що чистий дохід створюється і використовується не лише в грошовій, але й у натуральній формі, що обчислення за цим методом охоплює як грошову, так і натуральну частину в повному розмірі. Але, по-перше, таке обчислення вима-

гає, щоб усі частини валової продукції були оцінені в єдиних цінах. Зробити це можна лише розрахунковим порядком і лише для всього господарства. Щоб розрахувати чистий дохід по кожному виду продукції, слід зробити безліч складних розрахунків. Це — велика і, головне, безрезультатна робота, тому що величина обчисленого за цим методом чистого доходу ненабагато перевищує чистий дохід, розрахований за товарною продукцією.

По-друге, прихильники цього методу неправильно розуміють роль товарної продукції, яка є кінцевим наслідком виробничого циклу в товарному господарстві. Виробництво тут валової продукції (в тому числі кормів, насіння) — не самоціль, а певна стадія процесу виробництва продукції. Крім цього, частина продукції, яка зберігається в запасах, реалізується в наступному році, частина так званого потенціального чистого доходу частково відшкодовується в результаті реалізованої товарної продукції (насіння — в товарній продукції наступного року, корми — в продукції тваринництва).

Щоб паралельно не вводити двох показників чистого доходу за товарним і валовим оборотами, в колгоспах обчислюється чистий дохід реалізованої продукції, тобто чистий дохід за товарною частиною виробленої продукції, за товарним оборотом. Нині він визначається як різниця між сумою виручки від реалізації продукції, надання послуг і вартості продукції, призначеної для видачі в порядку оплати праці колгоспників і осіб, залучених до роботи в колгоспі, з одного боку, і собівартістю цієї продукції та вартістю послуг, з другого. До 1969 р. продукція, призначена для видачі в порядку оплати праці колгоспників, оцінювалась по державних роздрібних цінах, а відповідно до зміни в статті 2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 11 вересня 1969 р. — по закупочних.

Обчислення реалізованого чистого доходу в колгоспах за цією методикою здійснюється за такою формулою:

$$\text{Чд} = \sum \text{ГВ} - \sum \text{З},$$

де Чд — реалізований чистий дохід колгоспу; $\sum \text{ГВ}$ — сума грошової виручки; $\sum \text{З}$ — сума витрат колгоспу по виробництву та реалізації товарної продукції.

Якщо результат розрахунку буде негативним, тобто

²² А. Кошкин, Пути повышения рентабельности колхозного производства; Н. Студенкова, Себестоимость продукции и рентабельность колхозного производства, М., «Экономика», 1962; В. А. Боровик, Хозяйственный расчет в колхозах, М., «Экономика», 1964.

затрати перевищать виручку, то одержана величина являтиме собою суму збитків господарства. Такий розрахунок реалізованого чистого доходу за товарною продукцією відбиває реальний рух та використання одержаної господарством продукції.

При обчисленні валового та чистого доходів колгоспу вся валова продукція приймається в такій оцінці: товарна продукція по реалізаційних цінах, які склалися; продукція, видана колгоспникам в рахунок оплати праці, оцінювалась в річних звітах колгоспів до 1969 р. по державних роздрібних цінах, в річних звітах 1969 р. — по закупочних цінах; продукція, яка залишилась в господарстві для виробничого споживання та інших потреб, оцінюється за фактичною собівартістю. Для спрощення цього обчислення валову продукцію колгоспу спочатку визначають за фактичною собівартістю, потім до цієї суми додають різницю між грошовою виручкою і собівартістю реалізованої продукції (прибуток додається, збиток віднімається), а також різницю між сумою вартості продукції, виданої колгоспникам в рахунок оплати праці, та її собівартістю.

Коли із загальної суми вартості валової продукції врахувати грошові та матеріальні витрати, крім оплати праці і витрат на капіталовкладення, капітальний ремонт і утримання культурно-побутових установ, то залишиться реалізований валовий дохід колгоспу. Якщо від валового доходу колгоспу відняти оплату праці (сюди не включається оплата праці колгоспників на роботах по капітальних вкладеннях, капітальному ремонту і в культурно-побутових установах) та відрахування в союзний фонд соціального забезпечення колгоспників, то залишиться реалізований чистий дохід колгоспу. Про те, як обчислюється реалізований валовий та чистий дохід колгоспу, видно з даних табл. 13.

Отже, розрахунки чистого доходу в колгоспах здійснюються на основі різної оцінки валової продукції: реалізована продукція оцінюється по цінах реалізації; продукція, яка залишається в господарстві, — за собівартістю; продукція, видана колгоспникам у рахунок оплати праці, — по закупочних цінах.

Важливою проблемою при обчисленні валової продукції, собівартості та чистого доходу є правильна грошова оцінка сільськогосподарської продукції. До цього часу в нашій економічній літературі і практиці немає єдності

Таблиця 13

Розрахунок валового та чистого доходу колгоспу ім. Шевченка Новоодеського району Миколаївської області за 1969 р., крб. *

Позиції	Рослин-ництво	Тварин-ництво	Інші ви-робницт-ва та послуги	Всього
Валова продукція за собівартістю	408537	478893	15627	933057
Збільшення (прибуток) сум, одержаних від реалізації продукції, над собівартістю реалізованої продукції	342538	90402	25168	458108
Зменшення (збиток) сум, одержаних від реалізації продукції звітного року, над собівартістю реалізованої продукції	—	14450	10450	24900
Вся валова продукція	781075	554845	30345	1366265
Затрати звітного року на виробництво валової продукції (крім оплати праці, відрахувань у централізований союзний фонд соціального забезпечення колгоспників і утримання культурно-побутових установ)	196231	226910	7207	430348
Валовий дохід колгоспу	584844	327935	23138	935917
Призначено до видачі колгоспникам за працю (основна і додаткова), не включаючи оплату колгоспників на роботах в культурно-побутових установах, проведених за рахунок спецфондів	—	—	—	470743
Оплата праці найманих і залучених осіб	—	—	—	2568
Відрахування в централізований союзний фонд соціального забезпечення колгоспників	—	—	—	29398
Чистий дохід	—	—	—	433208

* Дані річного звіту колгоспу.

в поглядах щодо прийнятої методики визначення чистого доходу колгоспів.

На нашу думку, принципи методики обчислення повинні обумовлюватись метою дослідження. При обчисленні реалізованого чистого доходу ЦСУ СРСР рекомендує оцінювати товарну частину продукції по цінах фактичної реалізації; нетоварну продукцію — по собівартості виробництва цієї продукції; продукцію, видану кол-

госпникам у рахунок оплати праці,— по закупочних цінах. Оцінка товарної продукції по реалізаційних цінах не викликає майже ніяких заперечень серед економістів.

Значну питому вагу у валовій продукції колгоспів має продукція власного виробництва, яка не попадає в сферу товарного обороту і не набирає грошової форми. Ця продукція (насіння, корми, інші матеріали) витрачається на господарські потреби. Вона є частиною виробленої продукції, входить в її ж затрати виробництва і в зв'язку з цим створює щорічне вирахування з продукту кожного господарства. «Вартість насіння і т. д. входить у вартість сукупного продукту; але та сама вартість,— пише К. Маркс,— знов вираховується з сукупного продукту і повертається виробництву, не вступаючи в обіг»²³.

Згідно з прийнятою методикою обчислення валової продукції колгоспів вона оцінюється за фактичною собівартістю в даному господарстві з урахуванням витрат, зв'язаних із зберіганням, обробкою продукції тощо. Насіння, корми та інша продукція, вироблені в минулому, але використані в поточному році, враховуються за собівартістю минулих років.

Деякі економісти виступають проти такої оцінки цієї частини продукції і вважають, що її потрібно оцінювати по закупочних або середньореалізаційних цінах. При цьому вони керуються висловлюваннями К. Маркса. «В тій мірі,— писав він,— в якій землеробство виробляє на ринок, виробляє *товари*, предмети для продажу, а не для власного споживання,— в такій самій мірі землеробство враховує свої затрати і кожну їх статтю розглядає як товар, незалежно від того, чи купує воно цей предмет у себе самого (тобто у своєму *виробництві*), чи у третьої особи. В тій самій мірі, в якій товарами стають *продукти*, стають, природно, товарами також і *елементи виробництва*, бо ці елементи являють собою зовсім такі самі продукти. Отже, оскільки пшениця, сіно, худоба, всіляке насіння і т. ін. *продаються* як товари, причому істотне значення має саме продаж цих продуктів, а не використання їх для безпосереднього споживання,— то й у виробництві вони теж входять як товари; і фермер справді був би дурнем, коли б не вмів користатися грошми як *рахунковими грошми*»²⁴.

²³ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 26, ч. I, стор. 100.

²⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 26, ч. II, стор. 51—52.

Отже, К. Маркс підкреслює, що в умовах товарно-грошових відносин і «елементи виробництва» набирають грошової оцінки, входять у виробництво як товари. Але він говорить про їх оцінку не по цінах продажу, а за допомогою «рахункових грошей». «У формі товарів ці затрати,— вони перетворені в товар за допомогою *рахункових грошей* (підкреслено мною.— В. Б.) — входять в землеробство з того самого часу, коли фермер стає взагалі залежним від продажу свого продукту»²⁵. «Тут ми виявляємо таку частину постійного капіталу, яка сама себе заміщує і ніколи не надходить у продаж, отже ніколи не оплачується (підкреслено мною.— В. Б.), ніколи також не споживається, не входить в індивідуальне споживання»²⁶. К. Маркс підкреслював лише товарну форму цієї продукції, необхідність враховувати її, обчислювати за допомогою «рахункових грошей». Останні є формою безгрошового розрахунку всередині господарства. Існуюча методика обчислення даної частини продукції відповідає цим вимогам.

Окремі економісти намагаються довести, що грошова оцінка нетоварної частини продукції повинна орієнтуватися на реально можливу грошову виручку від реалізації цієї продукції. На їх думку, для цього найбільше підходять закупочні ціни²⁷. Деякі економісти такими цінами вважають державні роздрібні і ціни колгоспного ринку²⁸.

Слід підкреслити, що в сільському господарстві продукція власного виробництва на відміну від промислових підприємств має велику питому вагу, і тому внутрігосподарський оборот відіграє істотну роль.

По-друге, якби колгоспи реалізували насіння, корми по закупочних цінах, вони б, одержавши еквівалент цього насіння, залишали б його в себе. Таким чином, створювалася б уявна реалізація продукції, уявні доходи колгоспів.

По-третє, оцінка насіння і кормів по закупочних цінах призведе до викривлення рівня собівартості (до збіль-

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 26, ч. II, стор. 50.

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 26, ч. I, стор. 100.

²⁷ А. И. Вахитов, Валовый и чистый доход колхозов, М., МГУ, 1967, стр. 11; В. А. Боровик, Хозяйственный расчет в колхозах, М., «Экономика», 1964, стр. 68.

²⁸ В. Н. Кувалдин, Воспроизводство пшеничного продукта в колхозах, М., 1967, стр. 30—31.

шення в господарствах, де собівартість нижча від закупочної ціни і, навпаки, до зменшення, де вона вища від неї), до підвищення собівартості продукції і зниження рентабельності тваринництва, бо ціни на продукцію рослинництва в колгоспах значно вищі її собівартості.

По-четверте, собівартість продукції — це реально існуюча категорія. Її рівень при інших рівних умовах визначає суму реального чистого доходу, який є джерелом розширення і зміцнення сільськогосподарського виробництва, підвищення матеріального добробуту колгоспників. З цієї причини необхідно, щоб усі складові частини собівартості були реальними, а не умовними. Умовна оцінка, якою є в даному випадку закупочні ціни, зовсім непридатна для організації госпрозрахунку, аналізу економічної діяльності колгоспу та його галузей. Вона внесе дезорганізацію в планування і використання коштів у колгоспах.

Прихильники оцінки натуральної продукції по закупочних цінах висувують ряд заперечень проти того, щоб оцінювати її по собівартості. Наприклад, як один з аргументів вони беруть викривлення прибутковості різних галузей — рослинництва і тваринництва при обчисленні натуральної продукції по собівартості, виявлення чистого доходу не в тих галузях, де він виробляється, а через ті, де споживається дана продукція. Якщо собівартість кормів нижча від закупочної ціни, то чистий дохід, вироблений у рослинництві, виступатиме як результат роботи тваринництва, і навпаки ²⁹.

На думку цих економістів, для аналізу економічної ефективності виробництва, впровадження внутрігосподарського розрахунку і здійснення матеріального заохочення по результатах виробництва господарство повинно знати реальні величини чистого доходу в рослинництві і тваринництві.

Все це правильно, але воно не має прямого відношення до проблеми, яка розглядається нами. Вибір оцінки продукції повинен визначатися метою аналізу. При спеціальному аналізі встановлення прибутковості галузей необхідно оцінити натуральну продукцію в закупочних ці-

нах, а для визначення реалізованого чистого доходу її слід обчислювати за собівартістю. В противному разі одержують уявні, нереальні величини.

Значну питому вагу в собівартості колгоспної продукції займає оплата праці. Колгоспний сектор має свої особливості, які впливають з характеру колгоспно-кооперативної власності на засоби виробництва щодо забезпечення рівної оплати за рівну працю. На державних підприємствах, в тому числі й радгоспах, фактична оплата праці гарантується доходами всього суспільства і приблизно в однаковій мірі забезпечує надходження робітникам необхідного продукту і відтворення робочої сили.

Єдиний у рамках державного сектору фонд для розподілу за працею дає можливість кожному працівникові одержати з нього свою частку, яка відповідає його участі в суспільній праці. Робітникам державних підприємств видається основна частина заробітної плати за твердими тарифними ставками незалежно від того, як працює підприємство в цілому. Результати роботи всього колективу впливають на прибутки кожного окремого працівника лише через фонди колективного матеріального стимулювання.

В колгоспно-кооперативному секторі немає єдиного фонду оплати праці, як у державному. Такий фонд формується в кожному колгоспі окремо. Величина оплати праці колгоспників перш за все залежить від якості праці всього колективу. Чим ефективніше він працює, тим більше й виробить продукції при інших рівних умовах.

Частка колгоспника в загальному фонді оплати залежить від кількості та якості його праці. Але вона не визначає величини необхідного продукту. В різних колгоспах, навіть при однаковій частці від фонду оплати праці, трудящі одержуватимуть різну величину необхідного продукту. При всіх інших рівних умовах (рівна продуктивність праці, рівна кількість виробленої продукції) розмір фонду оплати праці, а отже, й необхідного продукту може бути неоднаковим у зв'язку з неоднаковим розподілом колгоспних доходів. З цієї причини в колгоспах об'єктивно складається різна оплата рівної за якістю індивідуальної праці колгоспників.

В нашій економічній літературі дискутується питання, яку оплату праці включати в собівартість продукції. Одні економісти вважають, що для глибокого аналізу економі-

²⁹ А. И. Вахитов, Валовой и чистый доход колхозов, стр. 12—21; М. Палладина, О методике исчисления валовой продукции в колхозах. — «Экономика сельского хозяйства», 1960, № 6.

ки колгоспного виробництва на основі реальних процесів необхідно обчислювати реальну собівартість, тобто при її розрахунках включати фактичну оплату праці колгоспників. Інші дотримуються думки, що така методика обчислення собівартості викривляє дійсні витрати, оскільки рівень оплати праці в різних колгоспах значно коливається. Вони пропонують розраховувати її за так званою нормативною (умовною) оплатою праці, за нормативними розцінками оплати аналогічних робіт у радгоспах.

Обчислення собівартості колгоспної продукції на основі фактичної оплати праці виявилось більш життєвим. Адже собівартість продукції повинна відбивати фактичні витрати господарства на одиницю продукції. З введенням умовного показника стає умовним і все обчислення собівартості, чистого доходу, що не дає можливості впроваджувати дійсний внутрігосподарський розрахунок, тому що при таких умовах неможливо точно визначити витрати і прибутки, а отже, і правильно зробити висновки про економічну ефективність виробництва окремих видів продукції, галузей і господарства в цілому, про рентабельність виробництва.

Правильність та життєвість такого методологічного підходу при обчисленні собівартості колгоспної продукції підтверджена постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 16 травня 1966 р. «Про підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку громадського виробництва», якою рекомендовано з 1 липня 1966 р. запровадити гарантовану оплату праці колгоспників за тарифними ставками відповідних категорій працівників радгоспів. Норми виробітку в колгоспах встановлюються з урахуванням конкретних умов щодо норм виробітку, які діють на аналогічних роботах у радгоспах.

Прихильники нормативного методу обчислення собівартості одним з аргументів, який вони висували проти методу обчислення собівартості продукції на основі фактичної оплати, вважали те, що в колгоспах мають місце різні відмінності в оплаті праці колгоспників і це не дає можливості порівнювати собівартість між різними господарствами.

Введення гарантованої оплати праці дозволяє перш за все значно збільшити прибутки колгоспників від суспільного господарства, усунути певною мірою невідправ-

дано високий розрив у рівнях оплати праці колгоспників. Про це свідчать дані групування колгоспів Української РСР (табл. 14).

Таблиця 14

Групування колгоспів УРСР за оплатою 1 людині-дню в 1965, 1967 і 1968 рр. *

Групи колгоспів за середньою грошовою оцінкою 1 людині-дню колгоспників	Кількість колгоспів у групі в 1965 р.		Кількість колгоспів у групі в 1967 р.		Кількість колгоспів у групі в 1968 р.	
	од.	%	од.	%	од.	%
I — до 1 крб.	182	1,9	7	0,1	2	—
II — 1,01—2 крб.	2285	24,2	736	7,7	365	3,6
III — 2,01—3 крб.	4239	44,9	4138	43,4	3325	25,2
IV — 3,01—4 крб.	2312	24,5	4060	42,7	5109	54,0
V — 4,01—5 крб.	422	4,5	559	5,8	647	6,9
VI — понад 5 крб.	—	—	29	0,3	32	0,3
Всього	9440	100,0	9529	100,0	9480	100,0

* За даними Міністерства сільського господарства УРСР.

Як видно з даних табл. 14, відбулося значне пізлювання в оплаті праці колгоспів та її підвищення. Якщо в 1965 р., до введення гарантованої оплати, середня грошова оцінка одного людині-дня до 2 крб. мала місце у 26,1% колгоспів, а від 3 і більше карбованців — у 29, то в 1968 р. — відповідно 3,6 і 61,2%.

Введення гарантованої оплати праці дозволило також усунути невідправданно великий розрив у рівні оплати праці робітників радгоспів і колгоспників. В 1958 р. денна оплата праці в колгоспах країни становила 67% відносно до радгоспів, а у 1961—1965 рр. — 70%³⁰. У 1968 р. середня оплата одного людині-дня тут дорівнювала 3,52 крб., тобто понад 90% середньорічної оплати працівників радгоспів.

У ряді передових колгоспів оплата праці колгоспників перевищує оплату праці працівників радгоспів. Про

³⁰ «Экономическая газета», № 2, 1969, стр. 25; «Вопросы экономики», 1968, № 11, стр. 41.

зближення рівнів оплати праці в колгоспах і радгоспах свідчать дані табл. 15. Отже, в 1961 р. рівень оплати праці в радгоспах був у 1,9 раза вищий, ніж у колгоспах, а в 1968 р. — лише на 12%. Оплата праці за цей час зросла відповідно в 2,3 раза і на 30%. Деяке відставання в рівні оплати праці колгоспників, існуюче поки що у деяких господарствах, явище тимчасове. Воно буде ліквідоване найближчим часом, у результаті дальшого зростання тут продуктивних сил.

Таким чином, наближеною мірою необхідного продукту в колгоспах на сучасному етапі розвитку є рівень оплати праці робітників радгоспів. Із усіх державних підприємств останні стоять найближче до колгоспів як за технологічними умовами виробництва, так і за рівнем кваліфікації працівників.

Але слід підкреслити, що гарантована оплата праці в колгоспах — це мінімум, який визначає основний зарібок колгоспів. Не можна погодитися з окремими економістами, які вважають, що заробітна плата колгоспників не повинна перевищувати рівня оплати праці відповідних категорій працівників радгоспів.

Оплата праці в колгоспах не може бути однаковою. Вона буде різною й далі. Радгоспні норми рекоменду-ються як нижча межа оплати праці колгоспників. В тих колгоспах, де громадське господарство має високий рі-вень, де вища продуктивність праці, колгоспники одер-жували й одержуватимуть на кожний затрачений людино-день більше прибутків, ніж робітники радгоспів і члени колгоспів з менш розвинутою економікою. Це впливає перш за все з характеру колгоспів як підприємств, засно-ваних на кооперативно-колгоспній власності.

Необхідно мати на увазі, що необхідний продукт не обмежується одним рівнем оплати праці. Він доповнюється і за рахунок суспільних фондів споживання. Частка, яку одержують від фондів споживання робітники державних підприємств, в тому числі радгоспів, і частка, яку одержують колгоспники,— величини різні. На долю останніх припадає 13—15% цих фондів. У зв'язку з цим, на нашу думку, колгоспники одержать трохи більше матеріальних благ шляхом підвищення прямої оплати праці.

Визначення гарантованого рівня оплати праці в кожному колгоспі дозволяє тепер розглядати фонд оплати праці як раніше відомий елемент витрат виробництва і

Таблица 15

Співвідношення середьорічної оплати праці колгоспників та робітників радгоспів Миколаївської області за 1961—1983 рр. *

Галузь	Роки				В середньому за 1961—1964 рр.	Роки			В середньому за 1965—1968 рр.
	1961	1962	1963	1964		1965	1967	1968	
Середньорічна оплата праці колгоспників	366	453	361	598	445	801	874	798	838
в крб.	100	124	99	163	122	219	239	218	229
Середньорічна оплата праці робітників радгоспів	691	806	774	799	768	874	895	873	940
в крб.	100	117	112	116	111	126	129	126	136
Рівень радгоспної оплати до оплати колгоспників, %	189	178	214	134	172	109	102	109	112

²⁰ За даними річних звітів колгоспів і радгоспів за відповідні роки.

враховувати його в собівартості. На основі цього деякі економісти пропонують у собівартість продукції включати лише гарантовану частину оплати праці³¹.

З такою думкою погодитися не можна. Не всі колгоспи спроможні на сучасному етапі розвитку забезпечити гарантований мінімум оплати праці на радгоспному рівні, тобто в них він буде різний. Собівартість же — категорія не умовна. Вона повинна відбивати реальне становище справ. «Витрати виробництва товару відповідають лише кількості вищеної в ньому оплаченої праці»³².

Все це зовсім не означає, що нормативний метод обчислення собівартості не може бути застосований при аналізі економіки колгоспів. З дослідною метою, коли потрібні умовності, абстрагування від тих чи інших конкретних умов виробництва, може бути застосований і метод нормативної оцінки праці в колгоспах.

При обчисленні собівартості продукції в колгоспах виникло ще одне складне питання, як оцінювати продукцію, видану натурою в рахунок оплати праці. Забезпечення колгоспників продукцією зберігається і при гарантованій грошовій оплаті праці. Її рівний розподіл на трудовень, як це мало місце раніше, замінений більш гнучкою формою — продажем її колгоспникам. Реалізувалась вона по-різному — по собівартості, по державних закупочних або державних роздрібних цінах.

В річних звітах колгоспів ця частина оплати праці оцінювалась до 1969 р. в державних роздрібних цінах. Багато економістів заперечувало таку оцінку продукції. По-перше, вона була чисто нормативною, умовною, по-друге, державні роздрібні ціни включали в себе затрати минулої та живої праці не лише колгоспників, але й робітників державних підприємств, де сільськогосподарські продукти проходять дальшу обробку, перед тим як поступити в споживання.

В зв'язку з цим дані ціни не відбивали дійсної величини продукції ні по вартості, ні по фактичних цінах реалізації. Так, у 1968 р. колгоспи Української РСР продавали державі в рахунок державних закупок зернові та бобові по 9 крб. 60 коп. в середньому за один центнер, на колгоспному ринку — по 12 крб. 60 коп., колгоспникам за

готівку — по 10 крб. 80 коп., а в річному звіті записали в державних роздрібних цінах — по 18 крб.³³

Таке обчислення цієї частини продукції викривляло дійсну картину, не давало можливості правильно визначати собівартість і чистий дохід колгоспу. Окремі економісти³⁴ пропонували оцінювати її за собівартістю, інші — по державних закупочних цінах³⁵.

З 1969 р. в порядок обчислення чистого доходу в колгоспах внесені зміни. Нині ця продукція оцінюється по закупочних цінах. Її реалізація та оцінка по державних закупочних цінах більш економічно обгрунтована: це сприяє відшкодуванню витрат на її виробництво і спрямуванню частини коштів, одержаних від реалізації, на розширення виробництва. Крім цього, колгоспи майже всю грошову виручку одержують від продажу продукції по закупочних цінах. Останні стабільні та єдині в межах даної зони цін, що полегшує порівняння обсягу валової продукції різних господарств.

За існуючою методикою обчислення собівартості в неї включаються й ті витрати, що не відносяться безпосередньо до виробництва, — відрахування на соціальне страхування, пенсійне забезпечення, платежі по страхуванню майна та худоби, а також посівів сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень, проценти, які виплачуються за користування кредитами.

До 1965 р. витрати, пов'язані з пенсійним забезпеченням колгоспників по старості, в річних звітах колгоспів не включались у собівартість продукції. Цей фонд формувался за рахунок чистого доходу. І це було правильно. З 1965 р. за рахунок чистого доходу формується лише внутріколгоспний фонд соціального забезпечення, а відрахування колгоспів у централізований союзний фонд соціального забезпечення включаються в собівартість продукції. Економічна природа цих фондів, як правильно підкреслюють окремі економісти³⁶, одна й та ж, але один

³³ За даними річного звіту колгоспів Української РСР за 1968 р.

³⁴ В. Г. Венжер, Издержки производства и себестоимость продукции в колхозах, М., 1960, стр. 58—59.

³⁵ В. Бородин, Собівартість продукції і рентабельність колгоспного виробництва, К., Політвидав України, 1967, стор. 21.

³⁶ И. Ф. Суслев, Экономические проблемы развития колхозов, М., 1967, стр. 140—142.

³¹ Регуляторы рентабельности, М., «Знание», 1966, стр. 135.

³² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 25, ч. I, стор. 169.

з них включається в собівартість, а другий — в частину чистого доходу, що розподіляється.

Не беруть участі у формуванні витрат на виробництво продукції платежі по страхуванню майна, худоби, посівів, але вони також включаються в собівартість. Це стосується і процентів, що виплачуються за користування кредитами. Всі вони покриваються за рахунок чистого доходу і в собівартість не повинні включатися.

Непрямі затрати розподіляються на загальновиробничі і загальногосподарські. Нині загальновиробничі затрати, які складаються із загальнобригадних, загальнофермських і загальногалузових, розподіляються по культурах пропорційно до сум прямої оплати праці, а по тваринництву — до сум прямої оплати праці по видах худоби. Загальногосподарські затрати, зв'язані з діяльністю всього господарства, розподіляють по культурах (або групах культур), групах худоби й інших галузях пропорційно до прямих затрат по оплаті праці, зроблених у цих галузях господарства.

Такий розподіл затрат не зовсім досконалий. Адже виробничий процес — це єдність засобів виробництва і робочої сили. Тому ці затрати повинні розподілятися пропорційно прямим затратам на оплату праці і використаним у процесі праці засобам виробництва.

Невідкладне завдання, яке стоїть перед плановими органами, всіма колгоспами, — поліпшити облік затрат праці і коштів по видах продукції, культурах і галузях, безперервно вдосконалювати форми обліку, адже вони мають ще істотні недоліки.

Вдосконалення методики обліку колгоспної продукції, більш ретельний і детальний підрахунок витрат по кожному виду продукції, худоби, галузі дадуть можливість правильніше обчислювати собівартість сільськогосподарської продукції, чистий дохід, виявляти резерви підвищення рентабельності виробництва.

Хоч собівартість продукції та чистий дохід і є важливими показниками, які характеризують господарську діяльність колгоспів, проте вони самі по собі не дають повної відповіді на запитання, які саме галузі і сільськогосподарські культури більш або менш вигідні для господарства, як використовуються виробничі фонди колгоспу і т. д. Відповідь на це можна одержати, лише вирішивши проблему рентабельності колгоспного виробництва.

РОЗДІЛ III

ЕКОНОМІЧНА ПРИРОДА РЕНТАБЕЛЬНОСТІ КОЛГОСПНОГО ВИРОБНИЦТВА

Методологічні основи господарського розрахунку й рентабельності

Колгоспи, як і інші соціалістичні підприємства, є складовою частиною всього соціалістичного суспільства і вступають з ним, державними підприємствами та між собою в певні економічні відносини. Складаються також певні відносини між колгоспами як соціалістичними підприємствами й колгоспниками. Ця система обумовлюється характером суспільної соціалістичної власності на засоби виробництва та проявляється в поєднанні суспільних інтересів з колективними й особистими. Об'єктивно необхідною рисою їх є наявність матеріальної заінтересованості колективів і окремих працівників у підвищенні ефективності виробництва.

«Економічні відносини кожного даного суспільства, — писав Ф. Енгельс, — проявляються насамперед як *інтереси*»¹. Економічні (матеріальні) інтереси — це усвідомлений спонукальний мотив діяльності людей.

При соціалізмі слід розрізняти економічні інтереси суспільства, суспільних груп, трудових колективів і окремих працівників (суспільні, групові та особисті).

Суспільна соціалістична власність на засоби виробництва об'єднує всіх людей в сукупний виробничий колектив, в єдиний суспільний конгломерат, породжує єдині інтереси трудящих у виробництві та всіх інших галузях суспільного життя. В умовах соціалізму ця єдність має діалектичний характер. В ній також є й різні інтереси, які обумовлені існуванням двох форм соціалістичної власності, відносною економічною самостійністю соціалістичних підприємств, характером особистої власності громадян та розподілу матеріальних благ при соціалізмі.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 18, стор. 262.

Певна відособленість колгоспно-кооперативної власності, відносна економічна самостійність колгоспів і державних підприємств породжують групові й колективні інтереси, які є виразом забезпечення необхідних умов діяльності та розвитку виробничого колективу. Спільність інтересів суспільства й виробничого колективу обумовлена тим, що потреби останнього є складовою частиною потреб першого. Чим більше підприємство виробляє для суспільства матеріальних благ, тим більше винагороджується праця колективу. Але разом із спільністю має місце й незбіжність інтересів суспільства та підприємства, яка впливає з характеру їх потреб. Завдання господарських органів добиватися такого стану, щоб вигідне для суспільства було вигідним і для підприємства.

Існує також незбіжність особистих інтересів, інтересів робітників з інтересами виробничого колективу й усього соціалістичного суспільства. Особисті інтереси впливають з потреб існування та розвитку окремого індивіда. В умовах, коли розподіл матеріальних благ здійснюється за працею (він не забезпечує повної рівності людей в задоволенні потреб), коли праця ще не стала життєвою потребою, а є засобом забезпечення життя, кожний робітник заінтересований у такій праці, яка б краще задовольняла його потреби.

Колгоспники, як і робітники державних підприємств, вступають у певні відносини з суспільством не безпосередньо, а через колгосп. Основою цих відносин є уречевлена праця, яка об'єднує працю, перенесену з сложитих засобів виробництва, та певну кількість колективної живої праці, зведеної до суспільно необхідних затрат. За рахунок відповідної частини виробленої продукції підприємства повинні відшкодувати спожиті засоби виробництва: одну частину знову створеного продукту спрямувати на задоволення потреб суспільства в цілому, іншу — залишити в себе для здійснення винагороди своїх працівників.

Привласнення колективами підприємств частини знову створеного продукту для винагороди працівників, розмір якої певним чином залежить від рівня ефективності виробництва на кожному підприємстві, при соціалізмі є об'єктивною необхідністю. Лише на основі цього може бути забезпечена матеріальна заінтересованість колективів підприємств у раціональному веденні виробництва.

При наявності таких форм суспільної власності, коли частина знову створеного продукту (в умовах товарного виробництва — знову створеної вартості) привласнюється колективами підприємств, при існуванні суспільного поділу праці соціалістичні підприємства, які відносно економічно самостійні як виробничо-технічні комплекси й трудові колективи, певною мірою відособлюються, як і товаровиробники. Економічний кругообіг між ними здійснюється не при безпосередній передачі продукції державі або одні одному, а на основі відшкодування затрат минулої та живої праці у вартісній формі, тобто відбувається купівля-продаж за допомогою грошей. Планомірно організовані зв'язки між державою і підприємствами та підприємств між собою опосередковуються товарно-грошовими відносинами.

Таким чином, кожне соціалістичне підприємство вступає з державою, з іншими підприємствами, з робітниками і т. д. у певні виробничі відносини, які виражаються в господарському розрахунку. В цьому відношенні він є економічною категорією. Разом з тим господарський розрахунок — це і метод соціалістичного господарювання, метод планового ведення господарства соціалістичних підприємств, що заснований на порівнянні грошової форми затрат та результатів господарської діяльності і спрямований на відшкодування витрат за рахунок власних доходів, забезпечення прибутковості підприємства. Як економічна категорія і як метод соціалістичного господарювання він взаємодіє з усією системою економічних законів соціалізму: основним економічним законом соціалізму, законом планомірного пропорційного розвитку народного господарства, законом вартості, законом неухильного зростання продуктивності праці, законом розподілу по праці, законом соціалістичного нагромадження і т. д.

Метою господарського розрахунку є перш за все підвищення ефективності виробництва, яке в свою чергу дає змогу підвищувати рівень життя народу, що й передбачено основним економічним законом соціалізму.

В господарському розрахунку як економічній категорії соціалізму відбиваються дві тісно пов'язані риси економічних відносин — планомірність і їх товарно-грошовий характер. Одним з важливих принципів його є поєднання централізованого державного планування з надан-

ням широкої господарсько-оперативної самостійності підприємствам у розв'язанні цілого ряду господарських питань.

Основою господарського розрахунку, ведучим началом його є плановість, централізований план. Виконання державних планів, договірних зобов'язань є першочерговим завданням кожного соціалістичного підприємства. В цьому проявляється зв'язок господарського розрахунку з законом планового, пропорціонального розвитку народного господарства.

Господарський розрахунок безпосередньо зв'язаний також із законом вартості, згідно з яким затрати праці на виробництво товару повинні відповідати суспільно необхідним затратам праці, тобто затратам при середніх умовах виробництва (при гірших — у сільськогосподарському виробництві); ціни на товари повинні все повніше відображати суспільно необхідні затрати праці, максимально наближатися до вартості товарів; обмін товарів повинен відбуватися на основі еквівалентності, тобто суспільно необхідних затрат праці.

Соціалістична держава використовує діяння закону вартості для все більшого зростання виробництва та забезпечення його рентабельності, підвищення продуктивності праці й зниження собівартості продукції. Врахування його дії є необхідною умовою планування соціалістичного господарства та ціноутворення. Ціни встановлюються соціалістичною державою відповідно до суспільно необхідних затрат праці на виготовлення товарів. Це, звичайно, не заперечує відхилення цін від вартості в окремих випадках, яке держава застосовує, керуючись народногосподарськими міркуваннями.

Закон вартості і зв'язані з ним категорії є нерозривною складовою частиною загальної системи об'єктивних економічних законів соціалізму, тому механізм його дії може бути правильно з'ясований лише в нерозривному зв'язку з дією інших економічних законів соціалізму. А тим часом у нашій економічній літературі тривалий час закон вартості протиставлявся іншим економічним законам, зокрема закону планового розвитку народного господарства. Насправді ж ці два закони не тільки не виключають один одного, а й діють в нерозривному зв'язку, доповнюють один одного.

Основний економічний закон і закон планового

розвитку народного господарства характеризують якісну сторону соціалістичної економіки. Без закону вартості та зв'язаних з ним вартісних категорій (вартість, ціна, собівартість, чистий дохід, господарський розрахунок) не можна визначити співвідношення між затратами праці та результатами виробництва, ефективність виробництва. А саме ці питання є першочерговими на сучасному етапі розвитку народного господарства нашої країни. Оптимальний план народного господарства, кожного соціалістичного підприємства можна скласти лише на основі найбільш повного використання вартісних категорій.

Економічні зв'язки різних ланок і сфер суспільного виробництва здійснюються через обмін результатами праці, форма якого при соціалізмі за соціально-економічним змістом є своєрідним синтезом планових і вартісних відносин. Господарський розрахунок як метод соціалістичного господарювання заснований також на цьому синтезі.

Поряд з питанням про співвідношення між законом вартості і законом планового, пропорціонального розвитку виникло інше: чи є закон вартості регулятором розвитку соціалістичної економіки. Деякі з економістів² твердять, ніби при соціалізмі це правомірно. Більшість же з них вважали і вважають, що в умовах соціалізму закон вартості не може бути регулятором виробництва, але вимоги його в господарській діяльності слід враховувати. Яка ж думка правильна? Щоб відповісти на це питання, слід проаналізувати окремі положення. Регулююча роль закону вартості при капіталізмі полягає в тому, що на його основі шляхом стихійних коливань ринкових цін навколо цін виробництва, шляхом внутрігалузової та міжгалузової конкуренції здійснюється стихійний поділ праці й засобів виробництва між різними галузями. Капітал спрямовується в ті галузі, де можна одержати більший прибуток.

При соціалізмі закон вартості таким регулятором виробництва, безумовно, бути не може, тому що діє він в умовах не приватної, а суспільної власності. За соціалізму господарство, розподіл капіталовкладень і трудових ресурсів здійснюється планово. Але багаторічною

² Див.: Г. Лисичкин, Жизнь вносит поправки. — «Известия», 27 февраля 1966 г.

практикою господарської діяльності в нашій країні доведено, що науково обгрунтоване планування виробництва, розподілу та обміну в умовах соціалізму не можливе без вартісних, товарно-грошових відносин. Між законом планомірного, пропорційального розвитку і законом вартості існують нерозривні взаємозв'язок і взаємозалежність. Отже, закон вартості разом із законом планомірного, пропорційального розвитку народного господарства та іншими економічними законами соціалізму виконує також регулюючу роль виробництва в умовах соціалізму. Адже неможливо уявити собі соціалістичну економіку як без планового ведення народного господарства, так і без вартісних показників, товарно-грошових відносин, методів економічного обліку та матеріального стимулювання.

Господарський розрахунок, метою якого є підвищення ефективності виробництва, вимагає зростання продуктивності праці, що в свою чергу ставить перед колективами соціалістичних підприємств завдання повсякденно піклуватись про розвиток технічного прогресу, вдосконалення технології виробництва, організацію праці та ін.

Невіддільний господарський розрахунок і від законів розподілу по праці та соціалістичного нагромадження. Специфічною рисою його є матеріальне стимулювання виробництва, через яке забезпечується поєднання особистих інтересів окремих працівників з інтересами колективу, з інтересами суспільства.

Підкреслюючи органічну єдність господарського розрахунку з матеріальною заінтересованістю, В. І. Ленін писав, що будувати соціалізм і комунізм потрібно «не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму, народженого великою революцією, на особистому інтересі, на особистій заінтересованості, на господарському розрахунку»³.

Економічна заінтересованість колективів у виконанні планів проявляється у формуванні фондів стимулювання, розмір яких залежить від ефективності роботи підприємств.

Господарський розрахунок зв'язаний з рентабельністю виробництва. Лише рентабельна робота соціалістичних підприємств може заінтересувати робітників у

результатах їх праці, здійснити розширене відтворення всього народного господарства, окремих підприємств. Основою нагромадження в усьому соціалістичному суспільстві і на кожному підприємстві є прибуток соціалістичного народного господарства. Рентабельність і прибутковість — найважливіші показники господарської діяльності окремих підприємств і суспільства в цілому.

В. І. Ленін, розробляючи план побудови соціалізму в нашій країні, великого значення надавав використанню товарно-грошових відносин, впровадженню господарського розрахунку на соціалістичних підприємствах, забезпеченню їх рентабельності. Партія при переході до нової економічної політики (1921 р.) виходила з того, що дрібне селянське господарство не може існувати, якщо не реалізовуватиме своєї продукції на ринку й не одержуватиме натомість необхідних промислових товарів, сільськогосподарських машин та інших засобів виробництва. Для промисловості ж потрібні сировина й продовольство, які виробляє селянство. В. І. Ленін вказував: «Не може бути іншого економічного зв'язку між селянством і робітниками, тобто землеробством і промисловістю, як обмін, як торгівля. Ось у чому суть»⁴. Він також підкреслював, що на основі товарно-грошових відносин повинні складатись взаємовідносини не лише між сільським господарством і промисловістю, але й між державними соціалістичними підприємствами, всередині державного сектору; використання ж їх тісно пов'язував з господарським розрахунком, рентабельністю виробництва, матеріальною заінтересованістю робітників в результатах своєї праці.

В. І. Ленін, обгрутовуючи необхідність господарської самостійності підприємств, які б покривали свої витрати за рахунок власних доходів від реалізації продукції і давали при цьому прибуток, тобто були рентабельними, писав: «Я думаю, що трести і підприємства на господарському розрахунку засновані саме для того, щоб вони самі відповідали і притому цілком відповідали за безтратність своїх підприємств». І далі: «Якщо ми, створивши трести і підприємства на господарському розрахунку, не зуміємо діловим, купцівським способом забезпечити повністю свої інтереси, то ми будемо цілковитими дурнями»⁵.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 34.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 127.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 468.

Крім того, він підкреслював, що госпрозрахункові підприємства повинні стати переважаним, якщо не виключним типом підприємства, а робітники соціалістичних підприємств у господарській діяльності мусять дотримуватись економії та бережливості, вести господарство рентабельно, тобто одержувати прибуток. В плані тез «Про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики» В. І. Ленін вказує, що «безутратність» і «прибутковість» державних підприємств — це також захист інтересів робітничого класу⁶. Про необхідність забезпечення рентабельності роботи підприємств і нагромадження за рахунок прибутку говорить В. І. Ленін і в плані статті «Комерційна постановка справи»⁷.

В промові на засіданні комуністичної фракції Всеросійського з'їзду металістів 6 березня 1922 р. «Про міжнародне і внутрішнє становище Радянської Республіки» В. І. Ленін з гнівом говорив про тих горе-господарників, які «не дбають про те, щоб зберегти копійку, яку їм дано, і не стараються зробити з неї 2 копійки...»⁸. Ці вказівки В. І. Леніна мають велике значення й на сучасному етапі побудови комуністичного суспільства в нашій країні, в умовах нової системи планування та матеріального стимулювання підприємств і працівників в результатах праці.

Одним з головних завдань нової господарської реформи, яка успішно здійснюється в нашій країні, є перехід від формального до повного господарського розрахунку.

Колгоспи, як і державні підприємства, по суті завжди були госпрозрахунковими. Віділюючи в життя ленінський кооперативний план, Комуністична партія вимагала, щоб і колгоспи впроваджували господарський розрахунок, обчислювали собівартість, вели господарство рентабельно. У резолюції XIV конференції РКП(б) «Про кооперацію» (1925 р.) записано: «Організація колгоспів всякого роду (товариств, артіль і комун) повинна забезпечити розвиток їх товарності і будуватися на началах господарського розрахунку»⁹.

⁶ Дев. В. І. Ленін, Полн. собр. соч., т. 44, стр. 494.

⁷ Там же, стр. 473.

⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 191.

⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 144.

В рішеннях XVI з'їзду партії вказувалось, що «ЦКК—РСІ повинна перевіряти організацію і хід боротьби за підвищення ефективності і якості роботи колгоспів і радгоспів, добиваючись зниження собівартості продукції, повного використання устаткування, правильної організації і підвищення продуктивності праці, розгортання соціалістичного змагання»¹⁰.

Довгий час у колгоспному секторі собівартість не обчислювалась. Життя настійно вимагало найшвидше впровадити дійовий господарський розрахунок у всіх колгоспах, забезпечити їх рентабельність. Лише таким шляхом можна добитись швидкого піднесення економіки колгоспів, зростання темпів їх виробництва, підвищення матеріального добробуту колгоспників.

Впровадження повного господарського розрахунку, забезпечення рентабельності виробництва в колгоспах значною мірою залежить від рівня реалізаційних цін та умов реалізації сільськогосподарської продукції. Як відомо, прибуток артілі — це різниця між виручкою від продажу продукції й витратами на її виробництво. Якщо колгосп за товарну продукцію одержить таку виручку, яка не зможе покрити витрат виробництва, то господарство буде збитковим, нерентабельним і не зможе здійснювати розширеного відтворення. Не слід забувати й того, що колгоспи працюють в більш складних умовах самооплатності й колективної матеріальної заінтересованості, ніж державні підприємства (обумовлено характером колгоспно-кооперативної форми власності), а тому для здійснення розширеного відтворення використовують головним чином власні матеріальні та грошові ресурси. Розміри матеріальної винагороди також залежать від результатів їх господарської діяльності. Ось чому для розвитку колгоспного виробництва особливо важливе значення мають економічно обґрунтовані еквівалентні відносини з державою, рівень закупочних цін, згідно з якими реалізується основна частина продукції колгоспів.

Після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС партія проводить велику роботу по вдосконаленню закупочних цін на продукцію сільського господарства, а отже, по впровадженню дійового господарського розрахунку в

¹⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, стор. 27.

колгоспах, забезпеченню їх рентабельності. На основі виконання рішень пленуму до 1959 р. відбувалось помітне зростання колгоспного виробництва. В 1953—1955 рр. приріст валової продукції становив 22,7%, в тому числі тваринництва — 80,7%; в 1956—1958 рр. — відповідно 43,8 і 59,5%. Однак ці успіхи не закріпились, і в 1960—1964 рр. розвиток сільського господарства уповільнився. В ці роки спостерігалось нехтування вимогами економічних законів, принципами матеріальної зацікавленості, зменшались капіталовкладення в сільське господарство, поставки тракторів і сільськогосподарських машин, підвищились ціни на продукцію промисловості, порушувалась технологія виробництва. Це зразу відбилося на економіці сільського господарства. В 1959—1961 рр. приріст валової продукції скоротився до 15,7%, а за 1962—1964 рр. він був нижчим, ніж за попередні три роки, на 1,6%, а продукції тваринництва — на 23,5%.

В цілому по країні середньорічний приріст продукції сільського господарства за 1960—1964 рр. становив 2,4% порівняно з 7,6% в 1955—1959 рр.¹¹

На березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС були детально проаналізовані причини відставання сільського господарства. Відповідно до його рішень вжито ряд важливих заходів по поліпшенню планування та економічного стимулювання, спрямованих на піднесення всіх галузей сільськогосподарського виробництва, встановлений принципово новий порядок заготівель продуктів сільського господарства, підвищені закупочні ціни на більшість продуктів рослинництва й тваринництва, введені вищі ціни за позаплановий продаж державі основних зернових культур і одночасно знижені ціни на товари виробничого призначення та електроенергію, що відпускалась колгоспам.

Все це дало змогу значно зміцнити господарський розрахунок в колгоспах, підняти на вищий щабель їх економіку, підвищити рентабельність колгоспного виробництва.

Обсяг валової продукції сільського господарства СРСР за 1966—1969 рр. в середньому за рік становив понад 79 млрд. крб. Такого рівня він не досягав за всю іс-

¹¹ Див.: Страна Советов за 50 лет. Сборник статистических материалов, М., 1967, стр. 120.

торію нашої країни, а порівняно ж із середньорічним обсягом в 1961—1965 рр. зріс на 22%. В колгоспах УРСР валова продукція в 1965—1967 рр. зросла на 28% порівняно з 1962—1964 рр. Дальшому піднесенню сільського господарства, зокрема тваринництва, сприятимуть нові, більш високі закупочні ціни на тваринницьку продукцію, введені з 1 травня 1970 р.

Березневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС визнав об'єктивним критерієм оцінки господарської діяльності колгоспів — рентабельність.

Слід розрізняти народногосподарську рентабельність, галузеву (галузі) і госпрозрахункову (підприємства).

Народногосподарська рентабельність визначає рівень прибутковості всього суспільного виробництва і відображає всю масу чистого доходу, створеного в різних галузях матеріального виробництва та його підприємствах; галузева — відповідно рівень прибутковості тієї чи іншої галузі та ту масу чистого доходу, яка створена в даній галузі.

Госпрозрахункова рентабельність визначається нормою реалізованого при діючих цінах чистого доходу, який використовується всередині господарства на розширення виробництва, створення соціально-культурних фондів і сплату встановлених платежів державі. Вона є складовою частиною народногосподарської рентабельності. Зростання останньої безпосередньо залежить від зростання першої, адже підвищення рентабельності окремих підприємств веде до підвищення народногосподарської рентабельності. Протиставляти ці види рентабельності, як це спостерігалось в нашій економічній літературі, аж ніяк не можна.

На певних етапах розвитку соціалістичного суспільства окремі підприємства були збитковими з точки зору госпрозрахункової рентабельності, тобто вони не покривали своїх витрат за рахунок прибутків. Але це ще не означало їх нерентабельності в межах усього народного господарства. Щоб зробити правильний висновок про рентабельність того чи іншого підприємства, її потрібно розглядати не лише щодо окремого підприємства, але й усього суспільного виробництва. Справа в тому, що частину чистого доходу, створеного на тому чи іншому підприємстві, держава вилучає з метою задоволення загальнонародних потреб. У зв'язку з цим виробництво певного

продукту може бути не вигідним для підприємства, але вигідним і високорентабельним для всього суспільства. При визначенні його ефективності потрібно враховувати абсолютну й відносну величини створеного чистого доходу, включаючи як ту частину чистого доходу, яка реалізується підприємством, так і ту, яка через рівень цін безпосередньо використовується для задоволення загальнонародних потреб (централізований чистий дохід держави).

Наскільки таке розуміння рентабельності є важливим, видно на прикладі радгоспів, які в народногосподарському відношенні в недалекому минулому, до переведення на повний госпрозрахунок, були високорентабельними підприємствами, хоч часто й не мали реалізованого чистого доходу і вважались збитковими.

Так, за розрахунками економістів, чистий дохід, створений в радгоспах країни (за відрахуванням збитків), в 1964 р. дорівнював 7,5 млрд. крб., в 1965 р. — 8,2 млрд. крб., хоча за даними річних звітів радгоспів в цілому вони були в ці роки збитковими¹².

Протиставлення народногосподарської рентабельності галузевій нанесло і може ще нанести шкоди розвитку всього народного господарства. Кожне соціалістичне підприємство повинно бути рентабельним. Лише на цій основі можна домогтися високої народногосподарської рентабельності.

Нова система господарювання, яка здійснюється в нашій країні на основі рішень березневого та вересневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС і XXIII з'їзду партії, передбачає насамперед підвищення ефективності виробництва. Основою оцінки діяльності промислових підприємств, колгоспів та радгоспів є такі вартісні показники, як чистий дохід і рентабельність виробництва.

Метою розширення товарно-грошових відносин є зміцнення господарського розрахунку на всіх підприємствах, досягнення найбільших результатів при найменших затратах матеріальних і трудових ресурсів, підвищення рентабельності виробництва, а на цій основі — матеріального й культурного рівня радянських людей.

Нові методи господарського керівництва органічно випливають з великих досягнень соціалістичної економіки

¹² Див. Рентабельность и расширенное воспроизводство в сельском хозяйстве, М., 1967, стр. 15.

і здійснюються на основі удосконалення централізованого планового керівництва народним господарством у поєднанні з розвитком повного господарського розрахунку підприємств при зростаючій ролі економічного стимулювання виробництва.

Підприємства мають нині більш широку самостійність, що дозволяє їм вільніше розпоряджатись своїми ресурсами, виробничими фондами, фінансами, прибутками, швидко впроваджувати у виробництво наукові й технічні досягнення. Підприємства одержали ширші права для здійснення матеріального заохочення працівників.

Буржуазні економісти, особливо останнім часом, у зв'язку з тим, що в керівництві та плануванні народним господарством все більше враховуються вимоги економічних законів та використовуються такі економічні категорії, як прибуток, ціна, рентабельність, намагаються довести, що в нашій країні нібито використовуються економічні категорії капіталізму, копіюються капіталістичні методи господарювання і т. д. Ці твердження не мають нічого спільного з дійсністю.

Такі категорії, як рентабельність, прибуток і т. ін., при соціалізмі й капіталізмі докорінно відмінні, ототожнювати їх ні в якому разі не можна. Це різні економічні категорії.

Рентабельність, прибуток — це об'єктивні економічні категорії соціалізму і складові частини механізму його функціонування. Відомо, що в соціалістичному господарстві вони існують з перших же днів запровадження господарського розрахунку в радянську промисловість (1921 р.). Отже, основою виникнення цих категорій є соціалістичні виробничі відносини, що докорінно відрізняє їх від відповідних категорій при капіталізмі. Корінні відмінності між ними проявляються в способі утворення, формування, в характері розподілу та використання прибутку.

Прибуток при капіталізмі є результатом експлуатації трудящих мас, перетвореною формою додаткової вартості, що безоплатно привласнюється капіталістами. При соціалізмі ж він створюється працею людей, вільних від експлуатації, а тому є надбанням усіх працівників і належить суспільству.

В умовах капіталізму прибуток є засобом збільшення капіталу, зарадям розширення експлуатації чужої пра-

ці, а за соціалізму — використовується для задоволення суспільних потреб.

Метою капіталістичного виробництва, рушійним стимулом його розвитку є додаткова вартість, норма прибутку, рентабельність. Прибуток тут є вирішальним регулятором виробництва, розподілу, обміну та споживання — всього суспільного відтворення. В умовах приватної власності на засоби виробництва, коли конкретна праця є безпосередньо приватною, матеріально-речові пропорції не можуть встановлюватися інакше ніж через стихійно діючий механізм посереднього впливу на виробництво — через обмін, рух вартості, норми прибутку.

В соціалістичній економіці на базі суспільної власності на засоби виробництва прибуток — це одна з форм продукту для суспільства, який належить народові. Ні він, ні будь-яка інша форма продукту для суспільства не можуть бути метою виробництва, крім задоволення постійно зростаючих матеріальних та культурних потреб трудящих. Прибуток тут не є і не може бути стихійним регулятором пропорцій відтворення, а перетворення його в головний стимул діяльності соціалістичних підприємств означало б перехід до автоматичного регулювання соціалістичного господарства, відмову від централізованого планування і переваг, з ним пов'язаних. Соціалістичне суспільство може регулювати прикладення конкретної праці до виробництва шляхом прямих планових завдань і таким чином встановлювати основні матеріально-речові пропорції. Завдання, яке підприємство одержує по прибутку, доповнюється завданням по виробництву тих чи інших видів продукції в натурі. Величина планового прибутку визначає ту міру ватрат праці, яку держава вважає необхідною для виробництва даних товарів. Прибуток в таких умовах є насамперед критерієм порівняння ефективності затрат праці на підприємстві по виробництву однорідної продукції, а не стихійним, загальним, універсальним і автоматичним регулятором виробництва, як при капіталізмі.

На різних етапах розвитку соціалістичної держави значення прибутку було неоднаковим. Особливо зросла його роль в нових умовах господарювання. До економічної реформи основою взаємовідносин підприємств і відповідних керівних органів був широкий централізм. За-

водам, фабрикам, колгоспам встановлювались зверху не лише укрупнені, загальні завдання, але й детальні.

На новому етапі розвитку, коли соціалістичне народне господарство стало значно більшим за обсягом, складнішим і динамічнішим, коли є підготовлені кадри керівників та спеціалістів, які спроможні розв'язувати поставлені завдання, змінилися й взаємовідносини між підприємствами та органами: в своїй господарській діяльності підприємства стали більш самостійними. При оцінці їх діяльності уже слід враховувати не лише виконання планових завдань, а й ряд інших показників (особливо вартісних), зокрема прибутку. В сучасних умовах прибуток, рентабельність є важливими показниками господарської діяльності соціалістичних підприємств і відіграють велику роль в справі підвищення економічної ефективності виробництва та посилення матеріальної заінтересованості господарств у своїй праці. Нова система господарювання нерозривно пов'язана з рішучим підвищенням ролі рентабельності як критерію оцінки діяльності підприємства, його виробничого колективу. Рентабельність, прибуток в нових умовах господарювання — це, по-перше, важливі показники оцінки госпрозрахункової діяльності підприємства; по-друге, засоби розподілу додаткового та частини необхідного продукту між різними підрозділами суспільного поділу праці та суспільством у цілому; по-третє, засоби матеріального стимулювання підприємства та його працівників. Як відомо, за рахунок прибутку на підприємствах створюються фонди матеріального заохочення, соціально-культурних заходів та житлового будівництва, вдосконалення виробництва. Фонд матеріального заохочення використовується на виплату премій; фонд соціально-культурних заходів та житлового будівництва — на задоволення важливих соціально-побутових потреб; фонд вдосконалення виробництва — на здійснення заходів по впровадженню нової техніки, модернізації обладнання та розширення виробництва.

У зв'язку з підвищенням ролі прибутку в умовах соціалістичного господарства серед економістів немає єдиної думки щодо застосування цієї економічної категорії. Одні з них, нехтуючи докорінні відмінності між економічними категоріями соціалізму й капіталізму, вважають, що прибуток за соціалізму є універсальним критерієм оцінки роботи підприємств. Централізоване планування,

на їх думку, заважає використанню можливостей прогресивного впливу на виробництво, які закладені в цій економічній категорії. Інші ж пропонують, наприклад, при встановленні колгоспам завдань по продажу державі сільськогосподарської продукції замінити натуральні показники вартісними. Доведення колгоспам планів обсягу та структури продукції, яка реалізується, розглядається ними як «більш чи менш яскраво виражений елемент адміністрування в плануванні». Деякі економісти твердять, що для ефективного використання економічних стимулів необхідно в майбутньому відмовитись від існуючої практики встановлення завдань колгоспам по реалізації продукції і надати їм право самим планувати не лише посівні площі, поголів'я худоби, обсяг виробництва продукції, а й продаж цієї продукції державі. Сільськогосподарським підприємствам, на їх погляд, у майбутньому слід встановлювати лише один показник — відрахування в централізований фонд держави певної частини чистого доходу¹³.

З такими пропозиціями важко погодитися. Адже суспільна власність на засоби виробництва не може ефективно функціонувати без централізованого планування основних пропорцій, обсягу капіталовкладень, планомірного встановлення головних господарських зв'язків.

Колгоспи — невід'ємна частина соціалістичного суспільства. Умовою існування і розвитку їх як соціалістичних підприємств є вся система соціалістичного народного господарства, прогрес усіх його галузей і насамперед промисловості, яка постачає сільському господарству техніку та інші засоби виробництва. Суспільство ж повинне задовольняти свої потреби в сільськогосподарській продукції. Інакше воно не зможе пропорційально розвивати все народне господарство і використовувати переваги планового ведення соціалістичної економіки. Більше того, відмова від централізованого планування колгоспам реалізації продукції внесе б елементи стихійності в розвиток сільськогосподарського виробництва, розподіл і споживання продуктів.

Ось чому слід залишити існуючий порядок плануван-

ня колгоспного виробництва по товарній продукції. Це, звичайно, не означає, що методи планування колгоспного виробництва не повинні вдосконалюватись. Але вдосконалення має йти шляхом встановлення обґрунтованих завдань по продажу державі товарної продукції, при встановленні яких необхідно всебічно враховувати економічні та природні умови колгоспів. Для встановлення планів закупок потрібно вибрати такий критерій, який ставив би колгоспи в рівні умови. Ним повинна стати земля. Обсяг завдань по реалізації продукції визначатиметься не лише за кількістю землі, а й за її якістю.

Не можна визнати правильною й іншу точку зору окремих економістів, які вважають цю категорію не сумісною з соціалістичною системою господарства, або припікують її роль в умовах соціалізму. Представники цієї концепції недооцінюють прибуток як фактор, який слід враховувати при плануванні виробництва, прагнуть встановлювати підприємствам в централізованому порядку найбільше директивних завдань і послабити самооплатність надмірним розвитком перерозподільних відносин.

Як свідчить економічна практика соціалістичних країн, прибуток за соціалізму може відігравати роль одного з основних якісних показників роботи госпрозрахункових підприємств, їх господарської діяльності. До березневого і вересневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС основним показником ефективності виробництва була собівартість продукції, яка певною мірою характеризує різні сторони діяльності підприємств (рівень продуктивності праці, використання матеріальних ресурсів, виробничих фондів і т. д.). Але цей показник мав і серйозні недоліки. Зниження собівартості вступало в протиріччя з завданням підвищувати якість продукції. Часто підприємства здійснювали «економію», нехтуючи технічний прогрес, технологічні процеси і т. д.

Прибуток, як показник, характеризує результати виробничої діяльності промислових підприємств і колгоспів. В ньому безпосередньо відбивається зростання абсолютного обсягу продукції, яка виробляється на тому чи іншому підприємстві, а також зниження її собівартості. Вів може бути прямим показником фінансової ефективності підприємств і посереднім показником його народногосподарської ефективності.

¹³ Див. В. А. Морозов, Трудодень, деньги и торговля на селе, М., «Экономика», 1964, стр. 299—300; Л. Н. Кассиров, Плановые показатели и хозяйственные стимулы производства в колхозах и совхозах, М., «Экономика», 1965, стр. 28—29.

Однак, як свідчать дослідження радянських економістів¹⁴, прибуток, хоч і є важливим показником в соціалістичному господарстві, не відбиває дійсної народно-господарської ефективності виробництва і тому не може бути єдиним і універсальним критерієм роботи підприємств. Він охоплює лише певну частину вартості додаткового продукту і ще меншу частку національного (валового) доходу, який якраз і є показником дійсної економічної ефективності виробництва. Крім того, зростання прибутку не у всіх випадках є результатом підвищення ефективності виробництва.

При рівних інших умовах високу норму прибутку можна одержати за рахунок високих цін, які вигідні продавцям-підприємствам і надто невигідні всім покупцям і насамперед, трудящим, бо знижують їх реальну заробітну плату.

Окремі колгоспи, наприклад, можуть досягти більш високої рентабельності виробництва тієї чи іншої продукції за рахунок різних шляхів її реалізації, зокрема через колгоспний ринок (табл. 16).

Таблиця 16

Питома вага грошової виручки від реалізації сільськогосподарської продукції організаціями, підприємствами і на колгоспному ринку та середньореалізаційні ціни в колгоспах Новоодеського району Миколаївської області (1968 р.) *

Колгоспи	Питома вага грошової виручки від реалізації продукції організаціями, підприємствами і на колгоспному ринку, %	Середня ціна реалізації 1 т, арб.
ім. Шевченка (с. Нова Одеса)	2,2	20,6
ім. Меложанського (с. Сухий Єланець)	10,4	22,0
«Зоря комунізму» (с. Артемівка)	20,8	24,8

* За даними річних звітів колгоспу за 1968 р.

Сума прибутку змінюється і під впливом так званих екстенсивних та інтенсивних факторів: перші (розширення виробництва, збільшення кількості працівників) можуть привести до зростання прибутку при тій же ефективності виробництва і навіть при її пониженні, другі — при збільшенні виробництва і реалізації продукції, при підвищенні її собівартості.

Сума прибутку може бути збільшена також за рахунок зміни структури виробництва продукції без збільшення її загального обсягу, при незмінній собівартості продукції і т. д.

Таким чином, прибуток не може бути єдиним, універсальним показником ефективності виробництва того чи іншого підприємства.

Показники рентабельності

колгоспного виробництва та їх економічний зміст

Наявність чистого доходу в колгоспі дає лише загальне уявлення про його роботу, показує, що господарство є рентабельним. Але лише за цим показником, за його розміром не можна визначити економічної ефективності виробництва, адже величина чистого доходу ще не свідчить, як господарство використовувало землю, свої трудові, матеріальні та фінансові ресурси.

Величина чистого доходу залежить від різних факторів. Одна й та ж його сума при різних розмірах виробництва, при різних виробничих ресурсах виражає далеко не однаковий рівень економічної ефективності. Цей показник можна використати при оцінці господарської діяльності колгоспів лише тоді, коли виробничі та інші умови в них будуть рівні. Але такого в практиці майже не буває.

Для глибокого економічного аналізу господарської діяльності колгоспів, крім абсолютних розмірів чистого доходу, потрібні й інші показники, які б всебічно характеризували економічну ефективність виробничих затрат. Одним з них є норма (рівень) рентабельності колгоспного виробництва, яка виражається в процентах як відношення суми чистого доходу до собівартості реалізованої продукції і обчислюється за формулою:

$$Нр = \frac{Чд \times 100}{Св}$$

¹⁴ Див.: Р. Карагедов, Прибыль в системе экономических категорий социализма (Очерк теории), М., «Мысль», 1964, стр. 100.

де H_p — норма рентабельності, $Чд$ — чистий дохід, $Сб$ — собівартість продукції.

Норму рентабельності, яка визначає ефективність виробництва, потрібно розглядати, як і взагалі рентабельність, у двох аспектах: щодо всього народного господарства і щодо окремого госпрозрахункового підприємства. Народного господарська норма рентабельності — це відношення чистого доходу до собівартості виробленої продукції за її суспільною вартістю; госпрозрахункова норма рентабельності — це відношення чистого доходу до собівартості валової продукції за діючими цінами реалізації, які, як уже відомо, відхиляються від вартості.

Обидва ці показники потрібно розраховувати для оцінки і аналізу господарської діяльності колгоспів. Розрахунки економістів показують, що в 1965 р. народного господарська рентабельність колгоспів країни (відношення чистого доходу до собівартості) становила 66%, а госпрозрахункова — 34%¹⁵. Таким чином, визначити повністю рівень економічної ефективності колгоспного виробництва лише за госпрозрахунковою рентабельністю не можна.

На жаль, народного господарська норма рентабельності не обчислюється ні в цілому по колгоспному виробництву, ні по кожному колгоспу зокрема. Обчислення ж госпрозрахункової норми рентабельності практично не викликає ніяких труднощів. Дані для її розрахунку є в річних звітах колгоспів. Для визначення суми чистого доходу і норми рентабельності по господарству в цілому до обчисленого прибутку (різниця між вирученою сумою реалізованої продукції та її собівартістю) додають всі інші доходи господарства (суми страхових відшкодувань за повністю загинулі від стихійного лиха посіви, молодняк та худобу на відгодівлі, списання нестягнутої кредиторської заборгованості, суми від заготівельних організацій, пені та неустойки за неврийняту продукцію і за збитки, завдані господарству), вираховують інші витрати господарства (списання затрат на посіви, повністю загинулі від стихійного лиха, вартість загублого молодняка та худоби на відгодівлі від стихійного лиха, списання безнадійної дебіторської заборгованості, сплата заготівельним орга-

нізаціям пені та неустойки на нездану продукцію у встановлений час, інші витрати).

Проілюструємо визначення норми рентабельності на конкретному прикладі колгоспу ім. Шевченка (с. Нова Одеса) Новоодеського району Миколаївської області за 1969 рік.

Собівартість реалізованої продукції в колгоспі становила 683 985 крб., прибуток — 417 497, інші доходи — 24 669, інші витрати — 8948, чистий дохід — 433 218 крб. (417 497 + 24 669 — 8948), а норма рентабельності по господарству —

$$H_p = \frac{Чд \times 100}{Сб} = \frac{433218 \times 100}{683985} = 63,3\%.$$

Колгосп у 1969 р. на кожний карбованець затрат одержав 63,3 коп. прибутку.

Сільськогосподарське виробництво, в тому числі й колгоспне, складається з тісно пов'язаних і взаємообумовлених галузей виробництва, кожна з яких виробляє закінчений продукт. Ось чому, крім визначення норми рентабельності виробництва в цілому, яка характеризує підсумки виробничої діяльності всіх ланок господарства, слід обчислювати й аналізувати рентабельність окремих галузей, сільськогосподарських культур і видів продукції. Дані для такого обчислення є в річних звітах колгоспів. Прикладом такого обчислення може бути табл. 17.

Норма рентабельності виробництва зернових культур у колгоспі становила:

$$H_p = \left(\frac{122\,720 \times 100}{80165} = 153\% \right),$$

тобто на кожний затрачений карбованець при виробництві зернових одержано по 1,53 крб. прибутку.

Високорентабельною культурою в колгоспі є соняшник, норма рентабельності виробництва якого становила 332%, тобто на кожний карбованець затрат одержано по 3,32 крб. прибутку.

Продукція тваринництва, хоч і стає рентабельною після підвищення закупочних цін у 1965 р., все ж залишається менш рентабельною, ніж продукція рослинництва.

Норму рентабельності окремих продуктів можна обчислити й іншим методом. За даними річних звітів колгоспу легко визначити середньореалізаційну ціну одини-

¹⁵ Див.: Рентабельность и расширение воспроизводства в сельском хозяйстве, М., «Наука», 1968, стр. 28.

Таблиця 17

Розрахунок прибутку і норми рентабельності в колгоспі ім. Шевченка Новоодеського району Миколаївської області за 1969 р., крб. *

Види продукції	Реалізована продукція, ц	Виручка від реалізованої продукції	Собівартість від реалізованої продукції	Прибуток	Збиток	Норма рентабельності, %
Зернові (разом з кукурудзою)	21973	202894	60165	122729	—	153
Сояшник	5193	124203	28769	95434	—	332
Овочі	3482	47915	33149	14766	—	44,5
Баштанні продовольчі	3858	38192	2882	35310	—	12,25
Разом по рослинництву	508446	225908	282538	—	152
М'ясо великої рогатої худоби	1003	118130	97308	20822	—	21,4
М'ясо свиней	921	161279	97020	64259	—	66,2
Молоко	10479	155628	162234	—	6606	-4,1
Яйця (тис. шт.)	279	21432	17051	4401	—	26,0
Разом по тваринництву	502114	428162	90402	14450	17,8

* Розраховано за даними річних звітів колгоспу за 1969 р.

ці продукції та собівартість одиниці реалізованої продукції. Різниця між реалізаційною ціною і собівартістю є розміром прибутку на одиницю реалізованої продукції. Знаючи прибуток і собівартість одиниці реалізованої продукції, визначаємо норму рентабельності виробництва окремих видів продукції (табл. 18).

Порівнюючи способи визначення норми рентабельності як відношення чистого доходу до собівартості, можна легко помітити, що вони дуже прості й відображають різні сторони рентабельності. При першому способі визначається величина реалізованого чистого доходу по видах продукції, по окремих галузях і в цілому по господарству. При другому — норма рентабельності відображає співвідношення ціни й собівартості, а також величину чистого доходу на одиницю продукції.

Цей показник норми рентабельності характеризує ефективність затрат засобів виробництва та праці, дає найбільш повне уявлення про їх окупність, показує, наскільки вигідним і рентабельним для колгоспу є виробництво тієї чи іншої продукції. Собівартість тут — основ-

Таблиця 18

Норма рентабельності окремих видів продукції в колгоспі ім. Шевченка Новоодеського району Миколаївської області за 1969 р. *

Види товарної продукції	Середньореалізаційна ціна 1 ц продукції, крб.	Собівартість 1 ц продукції, крб.	Розмір прибутку на 1 ц реалізованої продукції, крб.	Норма рентабельності, %
Зернові (разом з кукурудзою)	9,30	3,65	5,65	153
Сояшник	24,00	5,55	18,45	332
Овочі	13,78	9,54	4,24	44,5
М'ясо великої рогатої худоби	118,00	97,30	20,70	21,4
М'ясо свиней	174,50	104,00	69,50	66,2
Молоко	15,00	16,60	-0,60	-4,1
Яйця (тис. шт.)	77,00	61,00	16,00	26,0

* За даними річних звітів колгоспу за 1969 р.

ний фактор обчислення норми рентабельності. За допомогою цього показника колгоспи можуть вибрати найбільш доцільну, раціональну структуру посівних площ, визначити спеціалізацію господарства, які дозволять одержувати продукцію з найменшими затратами праці та матеріальних коштів.

Важливе значення цього показника норми рентабельності очевидне, але істотним недоліком його є те, що він не показує, якими ж виробничими фондами і як користується той чи інший колгосп, тобто не відображає ефективності використання основних виробничих фондів, за винятком суми зношування, що є частиною собівартості продукції. Лише певна частка основних виробничих фондів, рівна встановленому проценту їх зношування протягом даного року, бере участь у цих затратах.

До собівартості продукції переважно належать затрати оборотних фондів (включаючи затрати на оплату праці) і амортизаційні відрахування, які є невеликою частиною основних виробничих фондів. У колгоспах Української РСР в 1968 р. амортизація основних виробничих фондів становила 8577 тис. крб., а їх середньорічна вар-

ність — 9 618 301 тис. крб., тобто амортизаційні відрахування становили 8,9%¹⁰.

Отже, в колгоспах потрібен показник, який розкривав би рівень використання виробничих фондів колгоспів, зокрема основних виробничих фондів. Рівень та динаміку використання окремих видів або певних груп фондів можна деякою мірою визначити через натуральні та приватні вартісні показники. Але останні не можуть дати вичерпної характеристики економічної ефективності всієї сукупності виробничих фондів, застосовуваних у колгоспах. Справді, високий виробіток машин та знарядь може не збігатися з високою результативністю господарської діяльності колгоспу; повна забезпеченість худоби типовими тваринницькими приміщеннями з механізованими процесами ще не говорить про високу продуктивність тваринництва; за низькою собівартістю тракторних робіт може скриватися низька ефективність машинно-тракторного парку і т. ін.

Поряд з активними в колгоспах є й так звані пасивні фонди, сучасна вартість яких становить близько 50% вартості основних виробничих фондів колгоспів. Їх також потрібно враховувати при аналізі ефективності використання.

Крім того, зростання та удосконалення матеріально-технічної бази колгоспного виробництва різко підвищують питому вагу затрат минулої праці та її роль у виробництві. Вивчення економічної ефективності використання останньої набуває такого ж важливого значення, як і питання про продуктивність живої праці. Синтетичні показники ефективності використання уречевленої праці такі ж необхідні й важливі, як і показники ефективності затрат живої праці.

Довгий час у нашій економічній літературі панувала думка, що об'єктивний аналіз рівня використання всієї сукупності основних виробничих фондів може бути зроблений за допомогою одного узагальнюючого показника, яким може бути рівень продуктивності живої праці. Дійсно, це дуже важливий показник і він певною мірою характеризує рівень виробництва, а отже, і рівень використання окремих засобів праці. Але вважати його єдиним по-

¹⁰ Розрахунок зроблений за даними річних звітів колгоспів УРСР за 1968 рік.

казником, який би характеризував рівень використання основних виробничих фондів, аж ніяк не можна. Продуктивність праці може залишатись на тому ж рівні навіть і при абсолютному зростанні основних фондів. Вона залежить не лише від розмірів основних виробничих фондів, але й від організації їх використання. Крім того, висока продуктивність праці в тому чи іншому колгоспі не завжди пов'язана з високою ефективністю використання виробничих фондів: вона може бути досягнута і за рахунок необґрунтовано великої фондозабезпеченості.

В сучасних умовах продуктивність праці вимірюється урахуванням затрат тільки живої праці. У вартість же продукції входить не лише знову створена, але й вартість виробничих фондів, величина якої залежить від рівня використання засобів виробництва. Таким чином, показник продуктивності з урахуванням лише живої праці не може бути узагальнюючим показником економічної ефективності використання всієї сукупності основних виробничих фондів.

Деякі економісти вважають, що ним може бути показник фондоддачі. З підвищенням ефективності виробничих фондів, на їх думку, повинна зростати валова продукція в абсолютному обчисленні і в розрахунку на одиницю вартості основних виробничих фондів. Але це не зовсім так. Адже підвищення ефективності використання фондів не завжди супроводиться приростом виробленої продукції, а отже, цей показник не зможе відбити підвищення рівня використання фондів. Фактичні дані свідчать, що фондоддача в сільському господарстві країни знижується (табл. 19).

Як видно з наведених даних, фондоддача в сільському господарстві країни за 28 років знизилась на 62%.

Незважаючи на те, що теперішнє збільшення кількості виробничих фондів випереджає зростання валової продукції, на наш погляд, було б неправильно робити висновок про зниження ефективності використання основних фондів. Динаміка співвідношення основних фондів і валової продукції залежить не лише від кількісного рівня розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства, але й від її характеру. Зменшення фондоддачі, нам здається, можна пояснити змінами умов відтворення в сільському господарстві. На стадії бурхливого зростання капітальних вкладень та заміни ручної праці маши-

Таблиця 19

Динаміка співвідношення основних виробничих фондів та валової продукції в сільському господарстві СРСР, в % до 1940 р. *

Показники	Рок					
	1950	1960	1965	1966	1967	1968
Основні виробничі фонди	101	278	443	476	516	560
Валова продукція . . .	99	160	180	196	199	206
Валова продукція на одиницю основних фондів . . .	99	57	40	41	39	37

* Розрахована за даними: Народное хозяйство СССР в 1967 году, стр. 56, 61; Народное хозяйство СССР в 1968 году, стр. 44, 49.

нами, особливо за останнє десятиліття, зниження фондівіддачі є закономірним явищем. Цей процес був характерним у колгоспах після реорганізації МТС і спостерігається нині, коли в сільське господарство спрямовуються великі капіталовкладення. В умовах всебічної інтенсифікації сільськогосподарського виробництва невідповідність між зростанням продукції і зростанням фондів, є неминучою. Технічне переозброєння колгоспів та радгоспів привело до бурхливого зростання «пасивної» частини основних виробничих фондів, які прямо не впливають на збільшення продукції (тваринницькі приміщення, склади для добрив, зернохранища та інші капітальні споруди). Як бачимо, фондівіддача не може бути узагальнюючим синтетичним показником рівня ефективності використання сукупності виробничих фондів, бо вона розкриває лише кількісний зміст і зміни затрат минулої (уречевленої) праці, яка в процесі виробництва переходить з виробничих фондів на продукт, що виробляється, в розрахунку на одиницю продукції, залишаючи осторонь затрати живої праці.

Найбільш прийнятними показниками, які характеризують ефективність використання всієї сукупності виробничих фондів, в тому числі й основних, є показники норми прибутку, що визначаються подвійним методом, як відношення чистого доходу до середньорічної вартості основних та оборотних фондів і як відношення чистого доходу до середньорічної вартості основних фондів та оборотних коштів.

Вони обчислюються за формулами:

$$Нп = \frac{Чд \times 100}{Осф + Обф}; \quad Нп = \frac{Чд \times 100}{Осф + Обк} = \frac{Чд \times 100}{К},$$

де Нп — норма прибутку; Чд — чистий дохід; Осф — вартість основних виробничих фондів; Обф — вартість оборотних виробничих фондів; Обк — оборотні кошти; К — вартість всієї суми основних виробничих фондів і оборотних коштів.

Перший показник, відображаючи більш-менш правильно величину основних фондів, не відбиває дійсної величини оборотних коштів. Як правило, при підрахунках цього показника береться до уваги лише частина оборотних коштів, яка функціонує у виробничому циклі. Та ж частина, яка знаходиться в інших стадіях кругообігу, та оплата праці випадають з підрахунків. Тому в колгоспній звітності обчислюється показник норми прибутку як відношення чистого доходу до всієї суми авансованих коштів (основні виробничі фонди плюс оборотні кошти).

Цей показник став розраховуватися в річних звітах колгоспів з 1966 р. Для його обчислення потрібно знати величину чистого доходу і середньорічну вартість основних виробничих фондів та оборотних коштів. Середньорічна вартість основних виробничих фондів розраховується за даними балансу колгоспу. За рекомендаціями ЦСУ СРСР вона обчислюється як сума основних виробничих фондів на початок і кінець року (поділена на два) і на початок другого, третього й четвертого кварталів. Ці дані додаються, а сума ділиться на чотири. Із загальної суми основних виробничих фондів вираховується вартість невиробничих основних фондів (житлового та комунального господарства, організацій освіти, культури, охорони здоров'я). Щоб запобігти повторності, із загальної суми основних виробничих фондів вираховується також амортизація, бо вона вже увійшла в собівартість продукції, а отже, відшкодована.

Середньорічна вартість оборотних коштів визначається також за даними балансу колгоспу. До оборотних коштів при розрахунках рентабельності виробництва належить сума розділів «Б» по активу балансу: оборотні кошти (молодняк тварин, птиця і худоба на відгодівлі, корми і підстилка, насіння й посадочний матеріал, запасні частини і матеріали для ремонтів, нафтопродукти, твер-

де паливо, мінеральні добрива, отрута і хімікати, сировина для переробки на підсобних підприємствах, тара оборотна й упаковочний матеріал, допоміжні й будівельні матеріали, конструкції і деталі для поточного ремонту та ін.), незавершене виробництво (затрати під урожай майбутніх років, тваринництво, незавершене виробництво підсобних підприємств і майстерень), готова продукція (продукція сільськогосподарського виробництва, яка підлягає реалізації, та інша готова продукція; продукція для видачі колгоспникам за працю, продукція підсобних, допоміжних та інших виробництв). До оборотних коштів при розрахунках відноситься і сума розділів «В» по активу балансу: грошові кошти, розрахунки й інші активи. При підсумовуванні цих розділів із загальної суми повинні бути виключені вартість продукції і худоби колгоспників, прийнятих для реалізації, а також кошти на поточному рахунку для розрахунків з колгоспниками за сільськогосподарську продукцію і худобу, прийнятих для реалізації. За вказівками ЦСУ СРСР по складанню річного звіту колгоспові рекомендується при визначенні середньорічної вартості оборотних коштів по можливості користуватися даними балансів по місяцях. Це має важливе значення для більш точного визначення суми оборотних коштів, які беруть участь у виробництві, бо залишки оборотних коштів по періодах року мають значні коливання.

Обчислимо норму прибутку в колгоспі ім. Шевченка. Середньорічна вартість основних виробничих фондів у 1969 р. становила 1 323 600 крб., середньорічна вартість оборотних коштів — 805 640 крб. Загальна сума середньорічної вартості основних фондів і оборотних коштів була, таким чином, 2 129 240 крб. ($1\,323\,600 + 805\,640 = 2\,129\,240$). Чистий дохід колгоспу дорівнював 433 218 крб. Тепер визначаємо

$$Нп = \frac{Чд \times 100}{ОВФ + ОК} = \frac{433\,218 \times 100}{1\,323\,600 + 805\,640} = \frac{433\,218 \times 100}{2\,129\,240} = 20,3 \%$$

В колгоспі на сто карбованців виробничих фондів у 1969 р. одержали 20,3 крб. прибутку.

При розрахунках показника норми прибутку потрібно мати на увазі, що при функціонуванні одних і тих же засобів виробництва оборотні кошти можуть мати протягом року різну кількість оборотів. По галузях з вироб-

ничим циклом більшим або меншим одного року потрібно вносити відповідну поправку в суму оборотних коштів. Якщо, скажімо, протягом року оборотний фонд тієї чи іншої галузі здійснює більш ніж один оборот, то річну суму слід поділити на число оборотів цього фонду. Результат і буде сумою даного оборотного фонду колгоспу за той чи інший рік.

Особливо це стосується вузькоспеціалізованих тваринницьких господарств.

За методикою, розробленою науковими і практичними працівниками під керівництвом І. І. Лукінова¹⁷, це робиться за такою формою:

$$\overline{ОК} = \frac{\Sigma ОКр}{n},$$

де $\overline{ОК}$ — середня величина оборотних коштів за цикл; $\Sigma ОКр$ — сумарна величина оборотних коштів, витрачених на рік; n — число виробничих циклів (оборотів) за рік.

Якщо, наприклад, річні витрати оборотних коштів на відгодівлі птиці в господарстві становили 20 тис. крб. і за рік було зроблено 2 виробничих обороти, то в середньому за один цикл витрачалось 10 тис. крб. При розрахунку норми прибутку до суми оборотних коштів слід брати не 20, а 10 тис. крб.

Таким чином, за рекомендаціями тих же економістів, формула розрахунку показника норми прибутку остаточно матиме такий вираз:

$$Нп = \frac{\Sigma Чд \times 100}{ОВФ + \overline{ОК}},$$

де $\Sigma Чд$ — сума чистого доходу всіх циклів виробництва за рік; $ОВФ$ — середньозважена величина вартості основних виробничих фондів; $\overline{ОК}$ — середня величина оборотних коштів на цикл виробництва.

В процесі виконання господарських планів колгоспи користуються не тільки власними оборотними коштами, але й кредитними. Чистий дохід при обчисленні норми прибутку слід відносити до суми фактичної середньорічної вартості основних виробничих фондів і середньорічної величини оборотних коштів, власних і кредитних. Суспіль-

¹⁷ Див.: Методика исчисления и анализа рентабельности производства в колхозах и совхозах, К., «Урожай», 1967, стр. 15—16.

ству далеко не байдуже, як використовуються оборотні кошти за рахунок державного кредиту.

Показник норми прибутку, визначаючи ефективність виробничих фондів, які використовуються в господарстві, характеризує можливість розширеного відтворення в кожному колгоспі. На його основі визначаються перспективи розширеного відтворення, відповідно до виробничих планів — фонд і норма нагромадження, строки окупності виробничих фондів при даному рівні прибутковості.

Норма прибутку обчислюється лише в цілому по господарству. Розрахувати її по окремих галузях та по окремих видах продукції при сучасному стані обліку в колгоспах — справа дуже складна. Більшість колгоспів є багатогалузевими господарствами. Одні і ті ж засоби виробництва беруть участь у виробництві різноманітної продукції і практично дуже важко визначити, наприклад, міру участі тракторів та інших машин і віднести відповідну частку їх вартості на виробництво одного виду продукції. Щоб визначити норму прибутку по окремих видах продукції, потрібно всі виробничі фонди розчленувати по виробництву окремих продуктів, а для цього потрібний чіткий первинний облік використання виробничих фондів у колгоспах.

Норму прибутку по окремих видах продукції при сучасному стані обліку можна обчислити лише приблизно. Для цього потрібно основні фонди, які зайняті у виробництві, розподілити між видами продукції пропорційально до сум амортизації. Наприклад, у колгоспі ім. Шевченка в 1969 р. амортизація основних засобів на виробництво зернових та бобових (без кукурудзи) становила 19,5% від загальної суми амортизації. Отже, при визначенні норми прибутку зернових та бобових в суму виробничих фондів слід віднести 19,5% від загальної суми основних виробничих фондів сільськогосподарського призначення.

Оборотні кошти потрібно розподілити пропорційально собівартості даного виду продукції з урахуванням їх оборотності в різних галузях виробництва. Чим вища собівартість продукту, тим більше було витрачено в процесі його виробництва коштів на сировину, матеріали, оплату праці та ін.

Норма прибутку, як показник, який характеризує економічну ефективність використання виробничих фондів, має й істотні недоліки. Реалізований чистий дохід кол-

госпів, як відомо, великою мірою залежить від рівня цін, які в плановому порядку встановлюються державою. В результаті цього реалізований чистий дохід (прибуток) може зменшитися за рахунок планового зниження цін і, навпаки, збільшитися при зростанні цін незалежно від рівня використання виробничих фондів. Так і сталося після рішень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, у відповідності з якими заготівельні ціни на ряд продуктів сільського господарства були підвищені. Тваринництво, яке раніше було збитковим, стало рентабельним, але не завдяки кращому використанню своїх виробничих фондів, а в результаті перегляду системи цін.

При використанні цього показника слід враховувати й те, що прибуток пов'язаний не лише з виробництвом, але й з обігом. Якщо колгосп виробив багато продукції, але з вини заготівельних організацій не зміг її реалізувати і не одержав прибутку, то це не значить, що виробничі фонди в господарстві використовувались неефективно.

Крім цього, при інших рівних умовах норма прибутку буде тим нижчою, чим більша величина виробничих фондів у колгоспі, і навпаки. На промислових підприємствах, де матеріально-технічне постачання є централізованим, цей показник примушує господарників вкладатися в нормативи виробничих фондів, не допускати понаднормативних їх запасів. В колгоспах, з огляду на їх специфіку як сільськогосподарських підприємств, за всіх умов повинен бути оптимальний запас певної частини фондів, особливо оборотних (кормів, насіння, добрив, молодняка тварин, птаці тощо). Без цього неможливо забезпечити планомірний розвиток розширеного відтворення в будь-якому колгоспі протягом даного сільськогосподарського року, та й на більш тривалий період.

Величина ж виробничих фондів обернено пропорційна нормі прибутку: чим вона більша в тому чи іншому колгоспі, тим нижча норма прибутку при інших рівних умовах. В колгоспі, який погано забезпечений кормами, насінням, добривами, цей показник буде вищим. А тому кожне господарство повинно точно розрахувати загальні потреби і джерела послідовного покриття виробничих фондів, особливо оборотних коштів, протягом року, тобто визначити оптимальну середньозважену величину цих запасів.

Норма прибутку, хоч і є дуже важливим результативним показником господарської діяльності колгоспу, але не може всебічно відображати використання виробничих фондів. Оскільки виробничі фонди спрямовані на розв'язання безлічі завдань (зростання обсягу продукції, зменшення затрат живої та уречевленої праці на виробництво одиниці продукції і зниження собівартості, поліпшення якості продукції, створення більш сприятливих умов для праці та ін.), то й норма прибутку не може бути узагальнюючим показником їх використання, а повинна доповнюватися іншими, такими як: розмір валової продукції, валовий дохід на один карбованець фондів, розмір валової продукції на один людину-день порівняно із зростанням фондоддачі та фондозабезпеченості.

Валова продукція розглядається як показник економічної ефективності виробничих фондів тому, що її обсяг, обчислений в незмінних цінах, не залежить від коливань заготівельних цін і характеризує рівень виробництва, основою якого є виробничі фонди.

Валовий дохід може виступити в ролі показника, оскільки є формою економічної реалізації колгоспно-кооперативної власності на засоби виробництва. Його величина прямо пропорційна ефективності живої праці, яка пов'язана з фондозабезпеченістю робочої сили.

За певних умов розвитку колгоспного виробництва поряд із згаданими показниками в економічному аналізі повинні широко застосовуватись і такі, як розмір чистого доходу на 100 га (або на один га) сільськогосподарських угідь чи ріллі.

Сільськогосподарське виробництво порівняно з іншими галузями народного господарства має свої особливості. Одна з них та, що головним засобом виробництва, а одночасно й предметом праці тут є земля. Виробничі фонди перш за все впливають на землю, на її якість, а остання, в свою чергу, — на ефективність використання виробничих фондів.

В нашій країні земля не має грошової оцінки і тому не враховується у вартості виробничих фондів. Водночас аналіз діяльності кожного сільськогосподарського підприємства не буде повним без аналізу використання землі.

Розмір чистого доходу на 100 га (на один га) сільськогосподарських угідь, ріллі або посіву показує, як вико-

ристовується в господарстві земля, наскільки раціонально та інтенсивно ведеться господарство. Підтверджується це, насамперед, рівнем урожайності сільськогосподарських культур. Користуючись цим показником, не слід забувати, що колгоспи ведуть своє господарство на різних по родючості землях, а тому більший обсяг продукції в розрахунку на гектар землі, а отже, і чистого доходу, вони можуть одержати не за рахунок кращого її використання, а за рахунок більшої природної родючості ґрунту. К. Маркс писав: «Продуктивність землеробської праці зв'язана з природними умовами, і залежно від продуктивності останніх одна й та сама кількість праці буває представлена в більшій або меншій кількості продуктів, споживних вартостей»¹⁸.

Настав час оцінити землю, для того щоб її «вартість» включати в склад основних виробничих фондів. На наш погляд, ціну землі можна було б визначати за формулою:

$$Цз = \frac{Вд}{Ке},$$

де Цз — ціна гектара землі; Вд — валовий дохід з гектара землі; Ке — коефіцієнт ефективності використання основних виробничих фондів. Останній визначається за формулою:

$$Ке = \frac{Чд}{Фо},$$

де Чд — чистий дохід; Фо — середньорічний обсяг основних виробничих фондів. Коефіцієнт ефективності показує, скільки одержано чистого доходу на кожний карбованець основних виробничих фондів за рік. Ця ціннісна оцінка землі й повинна включатись у вартість основних виробничих фондів.

При визначенні рентабельності колгоспного виробництва потрібно застосовувати всю систему показників, які б відображали прибутковість по відношенню до собівартості, виробничих фондів і до земельної площі. Ними є:

$$Нр = \frac{Чд \times 100}{Сб}; \quad Нп = \frac{Чд \times 100}{К}; \quad П = \frac{Чд}{З} \text{ крб./га},$$

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 25, ч. II, стор. 352.

де Нр — норма рентабельності по відношенню до собівартості; Нп — норма прибутку (відношення чистого доходу до суми основних виробничих фондів та оборотних коштів); П — маса прибутку на гектар землі; Чд — чистий дохід; Сб — собівартість; К — сума основних виробничих фондів та оборотних коштів; З — кількість землі.

Ці основні показники можуть бути доповнені й іншими, другорядними, такими як: розмір чистого доходу на центнер продукції, на людину-день (або середньорічного працівника) та ін.

Розмір чистого доходу на центнер продукції показує, як відноситься ціна реалізації до собівартості, тобто прибутковість тієї чи іншої продукції; а в розрахунку на один людину-день (або середньорічного працівника) — ефективність затрат живої праці, її продуктивність.

Використовуючи ці показники в єдності, можна глибше проаналізувати економічну ефективність колгоспного виробництва.

Розглянемо їх на прикладі колгоспів Новоодеського та Вознесенського районів Миколаївської області, які мають приблизно однакові природно-економічні умови господарювання (табл. 20).

Як свідчать наведені дані, норма рентабельності в колгоспах Вознесенського району становила 28,3% проти 26,5% в колгоспах Новоодеського району; вища й норма прибутку. Більш висока норма рентабельності в колгоспах Вознесенського району пояснюється, насамперед, вищою врожайністю сільськогосподарських культур.

Ціна реалізації одиниці сільськогосподарських культур в колгоспах Вознесенського району також була вищою, оскільки на її рівень певною мірою вплинула кількість реалізованої продукції колгоспами іншим кооперативним організаціям і на колгоспному ринку. Ця продукція, як відомо, реалізується по більш високих цінах порівняно з закупочними. Так, наприклад, колгоспи Вознесенського району продали кооперативним організаціям і на колгоспному ринку 4,3 тис. ц сояшника на суму 232 тис. крб., а колгоспи Новоодеського району — 4 тис. ц на суму 196 тис. крб. Вища ціна одиниці продукції овочів у колгоспах Вознесенського району пояснюється, насамперед, тим, що вони допустили менше втрат, ніж господарства Новоодеського району.

Аналіз рентабельності виробництва за системою зга-

Таблиця 20

Рентабельність колгоспів Новоодеського та Вознесенського районів Миколаївської області за 1969 р. *

Показники	Колгоспи Новоодеського району	Колгоспи Вознесенського району
Врожайність, ц/га:		
зернових і бобових	18,0	18,4
сояшника	16,3	18,4
овочів	84,5	105,1
Собівартість, ц/крб.:		
зернових	3,78	4,15
сояшника	5,15	5,31
овочів	12,16	8,33
Ціна реалізації, ц/крб.:		
зернових	8,40	9,52
сояшника	19,20	20,64
овочів	11,22	16,00
Норма рентабельності, %	26,5	28,3
Норма прибутку, %	7,9	8,9
Чистий дохід в розрахунку, крб.:		
на 1 га с.-г. угідь	33,0	44,6
на 1 люд.-день	1,78	1,80

* Розрахунки зроблені за даними річних звітів колгоспів.

даних показників ще краще можна прослідкувати на прикладі двох колгоспів Вознесенського району, які по-різному використовують землю. В колгоспі «Прапор комунізму» розмір чистого доходу в 1969 р. дорівнював 151 121 крб., в колгоспі «Заповіт Ілліча» — 156 470 крб. Рентабельність як відношення чистого доходу до собівартості в першому колгоспі становила 30,9%, норма прибутку — 7,9%, в другому — відповідно 30,9% і 4,2%.

Якщо ж порівняти одержаний чистий дохід з розмірами земельної площі, тобто віднести його до земельної площі, то в першому колгоспі на гектар землі припадало 42 крб. чистого доходу, а в другому — 37,4 крб., тобто в першому господарстві земля використовувалась більш ефективно.

Це ще раз підтверджує, що аналізувати економічну ефективність колгоспного виробництва можна лише на основі системи показників. Немає і не може бути єдиного

узагальнюючого показника, який би відображав усі економічні процеси такої складної за своєю специфікою галузі, яким є сільське господарство.

Всі показники рентабельності тісно пов'язані між собою і протиставляти їх один одному, як це роблять окремі економісти, не можна¹⁹. Показник рентабельності як відношення чистого доходу до собівартості не може бути замінений показником рентабельності як відношення чистого доходу до авансованих виробничих фондів. Це різні відношення однієї і тієї ж величини чистого доходу до різних інших величин — собівартості і виробничих фондів. В системі показників економічної оцінки господарської діяльності колгоспів вони відіграють різну роль, не дублюючи, а логічно доповнюючи один одного.

Показник рентабельності як відношення чистого доходу до собівартості є вихідним, базисним. При інших рівних умовах показники рентабельності як відношення чистого доходу до виробничих фондів (норма прибутку) і сума чистого доходу на 1 га сільськогосподарських угідь будуть тим вищими, чим вища норма рентабельності як відношення чистого доходу до собівартості, і навпаки. Цю залежність можна прослідкувати за даними табл. 21.

Таблиця 21

Групування колгоспів Української РСР за нормою рентабельності в 1968 р. *

Групи колгоспів за нормою рентабельності до собівартості	Кількість областей	Норма прибутку, %	Сума чистого доходу на 1 га с.-г. угідь, крб.
I — від 19 до 27%	9	9,9	52,6
II — від 27 до 30%	8	11,3	64,1
III — понад 30%	8	13,7	71,5

* Таблиця складена за даними річних звітів колгоспів УРСР за 1968 р.

До першої групи відносяться колгоспи Волинської, Донецької, Житомирської, Київської, Полтавської, Ровен-

ської, Сумської, Чернівецької і Чернігівської областей; до другої — Вінницької, Дніпропетровської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Миколаївської, Хмельницької, Черкаської; до третьої — Запорізької, Кіровоградської, Кримської, Ворошиловградської, Одеської, Тернопільської, Харківської, Херсонської областей.

Найнижчу норму рентабельності, норму прибутку та вихід чистого доходу на 1 га сільськогосподарських угідь мали колгоспи Чернігівської області, а саме: відповідно 19%, 7% і 31 крб.; найвищу — колгоспи Кримської області — 66%, 22% і 155 крб.

Важливим для дальшого розвитку колгоспів є питання про економічно обгрунтовану норму рентабельності або оптимальну рентабельність, тобто таку, яка дає можливість здійснювати відповідні нагромадження, підсилювати матеріальну заінтересованість, вести господарство на розширеній основі, добиватись найкращих результатів.

За розрахунками економістів²⁰, оптимальна норма рентабельності колгоспного виробництва у відношенні чистого доходу до собівартості повинна бути не меншою 50%, а до виробничих фондів (норма прибутку) — 30—35%, тобто на карбованець затрат на товарну продукцію колгоспи повинні одержувати не менше 50 коп. прибутку, а на карбованець виробничих фондів — 30—35 коп.

По виробництву деяких продуктів, особливо рослинництва, норма рентабельності далеко перевищує оптимальну норму рентабельності всього виробництва. Так, у 1968 р. норма рентабельності рослинництва по колгоспах Української РСР становила 70%, виробництва зернових та зернобобових — 168, сояшника — 307, а цукрових буряків — 26, картоплі — 21, овочів — 6, тваринництва — 1,5%. Збитковим було виробництво молока, продукції вівчарства.

Слід зауважити, що значно вища рентабельність виробництва деяких культур порівняно з оптимальною її нормою ще не говорить про досягнення колгоспами кінцевих рубежів на їх виробництві, що боротися за зниження собівартості одиниці продукції не потрібно. В колгоспах, як відомо, існує перерозподіл доходів всередині арти-

¹⁹ Див.: «Вопросы экономики», 1967, № 4, стр. 129—130.

²⁰ Див.: «Экономика сельского хозяйства», 1965, № 11, стр. 26.

лі. Більш рентабельні галузі виробництва перебивають менш рентабельні, збиткові, завдяки чому досягають оптимальної норми рентабельності господарства в цілому.

Крім того, за даними досліджень економістів²¹, оптимальна рентабельність не може бути однаковою для всіх культур і галузей. Вона залежить від величини й структури затрат виробництва, структури і вартості фондів, які беруть участь у виробництві, від строків їх функціонування. Оптимальної норми рентабельності колгоспи можуть досягти лише при умові дальшого зниження собівартості одиниці продукції. Знаючи оптимальну норму рентабельності, завжди можна обчислити, якою повинна бути собівартість одиниці того чи іншого виду продукції. Для цього можна використати таку формулу:

$$C_6 = \frac{C_p \times 100}{P_0},$$

де C_6 — собівартість одиниці продукції; C_p — середньореалізаційна ціна одиниці продукції; P_0 — рентабельність оптимальна.

Наприклад, щоб норма рентабельності у виробництві свинини дорівнювала 50% (середньореалізаційна ціна одного ц свинини для колгоспів республіки у 1968 р. була 140 крб.), собівартість одного ц має бути 93,5 крб.

$$\left(\frac{140 \text{ крб.} \times 100}{150} \right).$$

В табл. 22 даються розрахунки показників собівартості малорентабельних і збиткових видів продукції, які забезпечують оптимальну норму рентабельності в 50—75%, з огляду на середньореалізаційні ціни, які склалися в колгоспах Української РСР в 1968 р.

Слід мати на увазі, що ці показники по колгоспах республіки є середніми і не можуть бути застосовані для всіх колгоспів, оскільки вони господарюють в різних умовах. Користуючись згаданою методикою, їх можна обчислити для кожного колгоспу, виходячи з конкретних умов його господарювання.

²¹ Дзял. И. И. Лукинов, Закупочные цены и оптимальная рентабельность. — «Экономика сельского хозяйства», 1965, № 4, стр. 32—36.

Таблиця 22
Показники собівартості деяких видів продукції, які забезпечують оптимальну норму рентабельності в колгоспах Української РСР*

Види продукції	Середньореалізаційна ціна 1 ц, крб.	Фактична собівартість 1 ц, крб.	Собівартість продукції (крб.), яка б забезпечила норму рентабельності при даних цінах		
			50%	60%	75%
Цукрові буряки	2,45	1,93	1,63	1,53	1,40
Картопля	6,89	5,35	4,58	4,30	3,92
Овочі	8,85	7,96	5,90	5,52	5,05
Молоко	14,56	16,97	9,70	9,05	8,30
Яловичина	117,98	114,11	79,0	73,8	67,5
Свинина	140,37	116,97	96,4	89,5	81,6
Яйця (десяток)	0,74	0,66	0,49	0,46	0,42

* Таблицю розраховано за даними річних звітів колгоспів Української РСР за 1968 р.

Кілька зауважень щодо термінології, яка використовується в нашій економічній літературі. До цього часу в цьому питанні єдності немає. Одні економісти, в тому числі й автор, вважають, що кожному показникові рентабельності колгоспного виробництва баче давати відповідну назву, яка б відбивала його економічний зміст і дозволяла відрізнити від інших. Деякі ж твердять, що достатньо вказувати, відносно якої бази обчислений той чи інший показник норми рентабельності і називати їх «норма рентабельності по собівартості», «норма рентабельності по виробничих фондах» і т. д.

Деякі економісти виступають проти застосування термінів «норма рентабельності», «норма прибутку», мотивуючи тим, що в соціалістичному суспільстві при плановому господарстві це може викликати уявлення про нормативний характер цього показника, як раніше визначеного. Вони пропонують замінити їх термінами «процент рентабельності» (процент прибутковості)²².

²² Дзял. «Вопросы экономики», 1967, № 4, стр. 129.

З такими пропозиціями, на наш погляд, важко погодитися. По-перше, рівень рентабельності можна визначити не лише через процент, але й через застосування коефіцієнтів. По-друге, К. Маркс, застосовуючи при розгляді капіталістичної системи такі показники, як «норма додаткової вартості» і «норма прибутку», не називає їх «процентом додаткової вартості» або «процентом прибутку» з тієї причини, що вкладає в них певний економічний зміст. Капіталістичне виробництво для свого функціонування вимагає отримання певної суми прибутку на капітал, а саме: середньої норми прибутку.

Соціалістичні ж підприємства працюють на основі господарського розрахунку і також повинні одержувати певну середньосередню суму прибутку на одиницю авансових коштів. Зміст цього прибутку і відбиває термін «норма прибутку».

Деякі економісти²³ вважають, що застосування цього терміну має практичні вади, оскільки ним визначається як нормативний, так і фактичний рівень рентабельності. Вони пропонують нормативний рівень рентабельності називати «нормою», а фактичний — просто «рівень», що відображало б у першому випадку норму прибутку, яка дійсно потрібна, а в другому — фактичний її рівень.

На нашу думку, цього робити не слід. В нашій економічній літературі існує більш вдала термінологія — «оптимальна норма рентабельності», «оптимальна норма прибутку», які відбивають потрібний рівень, потрібну норму прибутку; «норма рентабельності», «норма прибутку», які відбивають фактичні величини.

²³ Див.: «Экономика сельского хозяйства», 1969, № 12, стр. 17.

РОЗДІЛ IV

ДИНАМІКА ТА РІВЕНЬ РЕНТАБЕЛЬНОСТІ В КОЛГОСПАХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Загальна характеристика економіки колгоспів Української РСР

Питома вага сільського господарства Української РСР у виробництві сільськогосподарської продукції країни досить велика. Україна є однією з найважливіших житлиць Радянського Союзу. Тут виробляється майже п'ята частина зерна країни. Валовий збір основних сільськогосподарських культур по всіх категоріях господарства республіки в загальному обсязі виробництва продукції становив у 1968 р.: по зернових — 16%, по кукурудзі — 60, по цукровому буряку — 61, по соняшнику — 40, по картоплі — 22, по овочах — 31%¹.

Велике народногосподарське значення тваринництва республіки. На Україні в 1968 р. було зосереджено 21% поголів'я великої рогатої худоби країни, 21% корів і 29,4% свиней. Виробництво основних продуктів тваринництва по всіх категоріях господарств у цьому ж році по республіці становило: м'яса всіх видів (у забійній вазі) — 22%, молока — 22, яєць — 22% від загального обсягу виробництва даної продукції в цілому по країні².

Значне місце у виробництві сільськогосподарської продукції належить колгоспам республіки. В 1968 р. вони виробили 61% зернових, 71% кукурудзи, 96% цукрового буряку, 80% соняшника, 36% овочів, 50% молока, 66% м'яса від загального обсягу виробництва цих видів продукції по всіх категоріях господарств України³.

¹ Розраховано за даними: Народное хозяйство СССР в 1968 году, стр. 350, 354, 361, 367, 369.

² Там же, стр. 396, 397, 401, 407.

³ Розраховано за даними: Народное хозяйство СССР в 1968 году, стр. 350, 354, 361, 365, 369, 401 та річних звітів колгоспів Української РСР за 1968 рік.

Питома вага колгоспів у державних заготівлях республіки в 1968 р. становила: зерна — 80%, соняшника — 87, цукрового буряку — 96, льону та конопель — 98, картоплі — 71, м'яса — 67, молока — 76%.

Сільськогосподарське виробництво Української РСР, в тому числі й колгоспне, характеризується відносно високим рівнем урожайності культур, великою кількістю поголів'я худоби на земельну площу. Динаміку врожайності основних сільськогосподарських культур у колгоспах Української РСР за останні роки видно з табл. 23.

Таблиця 23

Урожайність окремих сільськогосподарських культур по колгоспах Української РСР за ряд років, ц з га *

Культури	Роки							
	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969
Зернові	17,6	12,8	17,2	19,3	21,1	20,4	18,3	23,0
Кукурудза на зерно	24,2	15,0	28,6	26,4	26,0	26,3	26,6	31,6
Цукрові буряки	177,0	139,0	242,0	235,0	221,0	257,0	331,0	245,0
Соняшник	13,8	12,2	15,3	15,0	16,0	16,8	16,1	18,5
Картопля	66,0	71,0	97,0	71,0	91,0	85,0	107,0	66,0
Виноград	28,4	32,0	20,7	20,0	27,9	32,2	42,1	42,8

* Таблицю розраховано за даними річних звітів колгоспів УРСР за відповідні роки.

Як свідчать наведені дані, за останні роки, особливо після рішень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, врожайність сільськогосподарських культур зростала. Лише в 1968 і 1969 р. (по деяких культурах) цей рівень дещо знизився через несприятливі погодні умови й стихійні лиха, які мали місце в ряді районів країни, в тому числі й нашої республіці.

Досягнуті певні успіхи і в розвитку тваринництва. Середньорічне виробництво м'яса по всіх категоріях господарств Української РСР збільшилось за чотири роки (1966—1969 рр.) на 19%, молока — на 22%, яєць — на 13%.

Разом з тим, як підкреслювалось на грудневому (1969 р.) Пленумі ЦК КПРС, Пленумі ЦК КП України (березень—квітень 1970 р.), в розвитку тваринництва ма-

ють місце серйозні недоліки. Виробництво окремих видів продукції тваринництва ще не повністю задовольняє постійно зростаючі потреби населення. В окремих колгоспах і радгоспах за останні роки зменшилось поголів'я худоби, особливо корів і свиней.

Про рівень розвитку тваринництва в колгоспах Української РСР розповідає табл. 24.

Таблиця 24

Поголів'я продуктивної худоби на 100 га сільськогосподарських угідь у колгоспах Української РСР (голів) *

Поголів'я	Роки						
	1958	1964	1965	1966	1967	1968	1969
Велика рогата худоба	26,0	38,4	40,8	41,9	41,2	40,1	41,0
в тому числі корови	9,2	13,4	13,6	13,9	14,0	13,8	13,5
Свині (на 100 га ріллі)	31,8	34,1	40,3	38,7	33,6	32,8	38,2
Вівці та кози	24,6	19,2	20,3	20,8	20,1	19,9	20,0

* Таблицю розраховано за даними річних звітів колгоспів УРСР за відповідні роки.

Таблиця 25

Продуктивність худоби та птиці в колгоспах та радгоспах Української РСР за ряд років *

Показники	Роки					
	1958	1964	1965	1966	1967	1968
Удій молока на одну корову, кг						
в колгоспах	2065	1506	1969	2022	2054	2190
в радгоспах	2458	1597	2374	2290	2334	2376
Настриг шерсті на одну вівцю, кг						
в колгоспах	2,2	2,2	2,5	2,5	2,5	2,6
в радгоспах	3,2	3,3	3,5	3,5	3,6	3,6
Середня несучість курей, штук						
в колгоспах	71	90	101	114	124	140
в радгоспах	95	123	140	152	162	168

* Таблицю розраховано за даними річних звітів колгоспів і радгоспів за відповідні роки.

Поряд із зменшенням поголів'я худоби за останні роки в колгоспах залишається ще низькою продуктивність тварин (табл. 25).

Продуктивність худоби та птиці в колгоспах ще значно нижча, ніж у радгоспах, головною причиною чого, як указав Пленум ЦК КП України (березень—квітень 1970 р.), є недостатня кормова база, низький рівень механізації тваринницьких ферм та капітального будівництва, недостатня спеціалізація господарств.

Незважаючи на недоліки в розвитку сільськогосподарського виробництва, зокрема колгоспного, обсяг його валової продукції систематично зростає. За роки Радянської влади він збільшився в 2,9 раза.

Зростання валової продукції в колгоспах Української РСР характеризується такими даними (в порівнянних цінах 1965 р., млн. крб.)⁴:

1958 р. — 8457,4	1964 р. — 8737,4
1959 р. — 7824,5	1965 р. — 9185,8
1960 р. — 7678,7	1966 р. — 9425,1
1961 р. — 8504,5	1967 р. — 9429,8
1962 р. — 8160,4	1968 р. — 9839,7
1963 р. — 6952,5	1969 р. — 10698,0

Валова продукція колгоспів, як видно, зросла в 1969 р. порівняно з 1958 р. (сприятливим за погодними умовами) на 25%. Зріс обсяг виробленої продукції на 100 га сільськогосподарських угідь, на одного середньорічного колгоспника, на один відпрацьований людино-день.

Ці показники в колгоспах Української РСР характеризуються так:

	1966 р.	1967 р.	1968 р.	1969 р.
Вироблено валової продукції на:				
100 га сільськогосподарських угідь, тис. крб.	29,2	29,4	30,4	34,3
одного середньорічного колгоспника, крб.	1541	1583	1642	1920
одни відпрацьований людино-день (в закуповних цінах), крб.	7,17	8,05	8,40	9,18
Всього:				
в рослинництві	8,72	9,70	9,85	10,81
в тваринництві	6,26	6,24	6,77	7,46

⁴ За даними річних звітів колгоспів УРСР за відповідні роки.

Зростання вартості валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь свідчить про підвищення інтенсифікації колгоспного виробництва республіки, а на одного середньорічного колгоспника та один відпрацьований людино-день — про підвищення продуктивності праці.

З наведених даних можна зробити висновок, що колгоспне виробництво Української РСР, як і все наше сільське господарство, ще великою мірою залежить від погодних умов того чи іншого року.

Обсяг валової продукції є важливим фактором, який зумовлює зростання при інших рівних умовах величини чистого доходу, а отже, і рівня рентабельності виробництва. Цю залежність можна прослідкувати за даними табл. 26

Таблиця 26

Залежність між вартістю валової продукції, валовим та чистим доходом в колгоспах Миколаївської області (1967 р.)^{*}

Групи колгоспів за вартістю валової продукції на 100 га с.-г. угідь, тис. крб.	Кількість колгоспів		Вартість валової продукції на 100 га с.-г. угідь, тис. крб.	Валовий дохід на 100 га с.-г. угідь, тис. крб.	Чистий дохід на 100 га с.-г. угідь, тис. крб.
	абсол.	%			
I — до 20,0	123	51,0	17,0	10,9	3,2
II — від 20,01 до 30,0	110	45,7	23,1	15,5	5,6
III — від 30,01 до 40,0	8	3,3	33,8	20,7	9,6
Разом	241	100,0	20,2	13,2	4,5

^{*} Таблиця складена за даними річних звітів колгоспів УРСР за 1967 р.

В колгоспах II і III груп на 100 га сільськогосподарських угідь виробляється більше валової продукції, ніж у колгоспах I групи. Звідси, і величина валового доходу в господарствах II групи на 42%, а III групи — майже в 2 рази та величина чистого доходу відповідно — на 75% і в 3 рази більші.

Важливою проблемою, яка безпосередньо стосується рівня рентабельності виробництва, є співвідношення між зростанням валової продукції та матеріальними затратами на її виробництво. Від рівня останніх залежить рівень

собівартості одиниці продукції і, в кінцевому підсумку, рівень рентабельності.

Розглянемо це на прикладі виробництва в колгоспах УРСР за 1964—1968 рр. (табл. 27).

Таблиця 27

Співвідношення темпів зростання затрат виробництва на один карбованець валової продукції, один гектар сільськогосподарських угідь та виходу валової продукції на одиницю земельної площі в колгоспах Української РСР за ряд років *

Види затрат	Роки				
	1964	1965	1966	1967	1968
Затрати на 1 крб. валової продукції, крб.	0,64	0,73	0,73	0,75	0,77
в % до 1964 р.	100	114	114	117	120
Затрати на 1 га с.-г. угідь, крб.	177	204	207	222	242
в % до 1964 р.	100	117	120	125	137
Вихід валової продукції на 1 га с.-г. угідь, крб.	277	283	293	294	304
в % до 1964 р.	100	102	106	107	113

* Розраховано за даними річних звітів колгоспів УРСР за відповідні роки.

Затрати на один карбованець валової продукції в 1968 р. порівняно з 1964 р. зросли на 20%, на один гектар сільськогосподарських угідь — на 37%, а вихід валової продукції на один гектар сільськогосподарських угідь — лише на 13%.

Недостатньо високими темпами підвищувалась продуктивність праці порівняно з темпами зростання оплати праці. Вихід валової продукції на один людину-день у 1965 р. становив 6,52 крб., в 1968 р. — 8,40 крб., тобто зріс на 29%; оплата одного людину-дня — відповідно 2,69 крб. і 3,20 крб., тобто зросла на 23%.

Повільні темпи зростання обсягу валової продукції, продуктивності праці, більш швидкі — матеріальних затрат на виробництво одиниці сільськогосподарської продукції зумовили підвищення собівартості сільськогосподарської продукції, що відбилося на величині чистого доходу та рівні рентабельності колгоспного виробництва.

Розглядаючи питання загальної характеристики еко-

номії колгоспів, слід зазначити, що рівень собівартості одиниці продукції, рівень рентабельності колгоспного виробництва великою мірою залежать від зональних особливостей, природних та економічних умов, які в свою чергу визначають загальний виробничий напрям сільського господарства тієї чи іншої природно-економічної зони, її спеціалізацію.

За комплексним агрогрунтовим, агрокліматичним і економічним районуванням Українська РСР поділяється на шість природно-економічних зон: Лісостеп, Полісся, центральний і північний Степ, південний Степ, передгірні й гірські райони Криму та передгірні й гірські райони Карпат. Межі цих зон збігаються з межами адміністративних районів республіки.

Дуже часто в економічній літературі та практичній діяльності планових і сільськогосподарських органів користуються поділом Української РСР на чотири великі природно-економічні зони: Лісостеп, Полісся, Степ і зона Карпат. Межі цих зон збігаються з межами адміністративних областей республіки.

До зони Лісостепу відносяться Вінницька, Київська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька; до зони Полісся — Волинська, Житомирська, Рівненська, Львівська, Чернігівська; до зони Степу — Ворошиловградська, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Кримська, Миколаївська, Одеська, Херсонська; до зони Карпат — Івано-Франківська і Закарпатська області.

Звичайно, цей поділ дуже умовний, бо окремі райони тієї чи іншої області належать до різних зон.

В кожній природно-економічній зоні республіки свій загальний виробничий напрям сільського господарства.

Так, для Лісостепу основним є буряківничо-зерново-скотарський напрям з розвитком свинарством, а в окремих районах — овочівництвом, плідництвом, птахівництвом.

В зоні Полісся сільське господарство розвивається в напрямку скотарсько-льонарсько-зерновому в поєднанні з свинарством і картоплярством. В окремих районах вирощують коноплі, хміль, плоди й овочі.

Сільське господарство північного й центрального Степу зерново-скотарсько-олійне з розвитком свинарством,

птахівництвом, садівництвом, овочівництвом і вівчарством.

Зона південного Степу характеризується зерново-скотарсько-олійним господарством у поєднанні з виноградарством, овочівництвом, садівництвом, розвиненим свиначством, птахівництвом і вівчарством.

Передгірні та гірські райони Криму розвиваються в напрямку виноградарства, садівництва, овочівництва, ефіроолійних культур, молочного скотарства й птахівництва, в окремих гірських районах — вівчарства.

Основним у передгірних та гірських районах Карпат є скотарство й льонарство з розвиненим картоплярством, вівчарством, а в низинних районах — тютюнництвом, садівництвом і виноградарством.

Ці загальні виробничі напрямки в розвитку сільського господарства природно-економічних зон Української РСР збережуться, на наш погляд, і в перспективі. Але це зовсім не означає, що існуюча спеціалізація, повинна також залишитися незмінною. На основі зростання матеріально-технічної бази сільського господарства вона поглиблюватиметься, збільшиться кількість спеціалізованих господарств з високою концентрацією однієї-двох галузей виробництва. Навколо великих міст і промислових центрів розширюватимуться приміські господарства молочного-овочового напрямку з розвиненим садівництвом, а також великі птахівничі фабрики по виробництву яєць і м'яса птиці (бройлерів). В цьому напрямку вже проведена певна робота. В 1969 р. навколо великих міст і промислових центрів республіки нараховувалось понад 400 молочного-овочових радгоспів, які продали державі 863 тис. т молока за рік.

На виробництві м'яса в республіці було спеціалізовано понад 1000 колгоспів і близько 300 радгоспів; на виробництві яєць та м'яса птиці — 132 радгоспи та птахофабрики і 750 колгоспів. Практика показала, що в спеціалізованих господарствах значно менші затрати праці і особливо кормів на одиницю продукції, а собівартість її на 25% нижча, ніж у багатогалузових господарствах.

При аналізі рентабельності колгоспного виробництва слід враховувати як особливості природно-економічних зон, так і основні напрямки розвитку сільського господарства в них.

Норма рентабельності виробництва продукції рослинництва

Рослинництво є провідною галуззю сільськогосподарського виробництва колгоспів Української РСР. Її питома вага у вартості валової продукції сільського господарства колгоспів республіки в 1968 р. становила 62%.

Серед продукції рослинництва найважливіша роль належить зерновим культурам.

Вся посівна площа республіки у 1968 р. займала 33 063 тис. га; зернові культури — 15 111 тис. га, тобто 45,5% від усієї посівної площі. Слід зазначити, що питома вага посівів зернових культур зменшується при зростанні валових зборів зерна. Так, у 1940 р. питома вага посівів зернових культур у всій посівній площі республіки становила 68,3%, валовий збір зерна — 26 420 тис. т; у 1968 р. — відповідно 45,5% і 27 955 тис. т. В 1968 р., як відомо, склалися дуже несприятливі погодні умови і валовий збір зернових був значно нижчим, ніж за попередні роки: в 1966 р. — 34 067 тис. т, у 1967 р. — 31 848 тис. т.

В колгоспах Української РСР у 1968 р. зернові культури займали 11 765 тис. га, або 77,5% усієї посівної площі зернових культур республіки⁵.

Розміщення зернових культур по природно-економічних зонах республіки показано в табл. 28.

З наведених розрахунків видно, що природно-економічні зони республіки певним чином спеціалізуються на виробництві зерна. Питома вага зернових культур в загальній посівній площі зон становила і в господарствах Лісостепу — 46,2%, Полісся — 45,5%, Степу — 46%, зони Карпат — 41%. Як бачимо, за питомою вагою зернових культур в загальній посівній площі серед природно-економічних зон істотної різниці немає (за винятком зони Карпат), а щодо структури посівних площ під ними — є. Так, основними постачальниками цих культур на Україні є господарства Лісостепу й Степу, де зосереджено відповідно 38% і 45,4% усіх посівів зернових республіки. Найпоширенішою серед зернових культур є озима пшениця. Так, в господарствах Лісостепу було зосереджено 37,5% її посівів, в господарствах Степу — 45,4%.

⁵ Розраховано за даними: Народне господарство Української РСР в 1968 році, стор. 180—184.

Розміщення зернових культур по природно-економічних зонах Української РСР (всі категорії господарств, 1968 р.) *

Культури	По УРСР. тис. га	Лісостеп		Полісся		Степ		Зона Карпат	
		тис. га	% до загальної кількості	тис. га	% до загальної кількості	тис. га	% до загальної кількості	тис. га	% до загальної кількості
Зернові та зернобобові (всього)	15111	5743,1	38,0	2270,6	15,0	6847,0	45,4	250,2	1,6
Оліяна пшениця	6453	2424,2	37,5	961,8	14,9	2936,0	45,4	131,0	2,2
Ячмінь ярий	2695	864,7	32,2	253,8	9,5	1547,7	57,6	19,3	0,7
Кукурудза	2004	734,4	36,4	38,6	1,9	1193,0	59,9	37,8	1,8
Гречка	940	219,0	64,5	85,2	25,0	35,0	10,3	0,8	0,2
Зернобобові	1055	740,9	64,4	205,7	17,6	200,8	17,3	8,1	0,7
в тому числі горох	852	618,3	72,8	44,4	5,2	185,8	21,7	3,1	0,3

* Таблицю розраховано за даними: Народне господарство Української РСР в 1968 році, стор. 184—195.

Найбільша кількість посівів кукурудзи зосереджена в господарствах Степу (59,9%), які мають найкращі природні умови для одержання високих урожаїв цієї культури. Питома вага посівів кукурудзи в цій зоні становила в 1968 р. 17,4% від усієї посівної площі зернових та зернобобових культур проти 12,7% в господарствах Лісостепу і 1,7% в господарствах Полісся.

Виробництво такої цінної культури, як гречка, зосереджено в основному в господарствах Лісостепу (64,5%) і Полісся (25%); зернобобових, зокрема гороху, — в Лісостепу (64,4% і 72,8%).

Зернове господарство в колгоспах Української РСР є однією з найрентабельніших галузей сільського господарства. Динаміку її та рівень рентабельності видно з табл. 29.

Таблиця 29

Динаміка та рівень рентабельності виробництва зернових культур в колгоспах Української РСР за ряд років, % *

Зони	Роки				
	1965	1966	1967	1968	1965—1968 (в середньому за рік)
По республіці	203,8	213,7	201,0	167,8	196,6
Лісостеп	229,0	226,9	220,6	182,0	214,6
Полісся	241,6	239,5	240,5	211,4	233,2
Степ	167,6	203,2	185,3	146,3	175,5
Зона Карпат	162,8	153,6	154,7	158,8	157,5

* Таблицю розраховано за даними річних звітів колгоспів за відповідні роки.

Як свідчать наведені дані, в колгоспах республіки за 1965—1968 рр. (в середньому за рік) на 1 крб. витрат на виробництво товарного зерна одержано 1,97 крб. прибутку, в тому числі в зоні Лісостепу — 2,15, Полісся — 2,33, Степу — 1,75, зоні Карпат — 1,57 крб. прибутку.

Найвищою норма рентабельності виробництва зернових культур в 1968 р. була в колгоспах Київської (201,9%), Сумської (211,2%), Волинської (229,6%), Чернігівської (229,3%) областей.

Норма рентабельності виробництва зернових, як і інших культур в колгоспах природно-економічних зон, залежить від рівня умов виробництва, що виражається в неоднаковому рівні врожайності і затратах праці та коштів на центнер продукції, від рівня реалізаційних цін, насамперед закупочних.

Урожайність зернових та зернобобових культур у колгоспах природно-економічних зон Української РСР за 1965—1968 рр. була: по республіці в цілому — 19,9 ц з га, Лісостепу — 21,7, Полісся — 15,8, Степу — 19,7 і зони Карпат — 19,8 ц з га.

Отже, найвищу урожайність зернових за цей період мали колгоспи Лісостепу, найнижчу — колгоспи Полісся. Рівень урожайності, який зумовлений великою мірою природно-економічними умовами зон республіки, не міг не позначитися на рівні затрат праці і коштів на центнер продукції (без кукурудзи). Прямі затрати праці на виробництво одного центнера зернових без кукурудзи по республіці за 1965—1968 рр. становили 0,44 людино-дня, собівартість — 4,0 крб., в колгоспах Лісостепу — відповідно 0,43 і 3,76, Полісся — 0,70 і 4,55, Степу — 0,25 і 3,48, зони Карпат — 1,0 і 5,70.

Найвищі затрати на виробництво одного центнера зернових були в колгоспах Степу, найнижчі — в колгоспах Полісся і зони Карпат.

Колгоспи Дніпропетровської, Запорізької, Кримської, Миколаївської та Херсонської областей у 1968 р. на виробництво одного центнера зернових затратили найменше праці (по 0,2 людино-дня), а Ровенської, Львівської, Закарпатської та Івано-Франківської — найбільше (0,6—0,8 людино-дня).

Незважаючи на найнижчу врожайність зернових культур та найвищі затрати праці і собівартість одиниці продукції, колгоспи Полісся мають вищу норму рентабельності порівняно з колгоспами Лісостепу та Степу: за 1965—1968 рр. середньорічною вона була 233,2% проти 214,6% в колгоспах Лісостепу і 175,5% в колгоспах Степу. Це пояснюється вищими закупочними цінами, а також понадплановою здачею зерна, що, як відомо, оплачується на 50% вище від заготівельної ціни. Для колгоспів Лісостепу і Степу, наприклад, закупочні ціни на пшеницю та жито дорівнюють 76—80 крб. за тону, а для колгоспів Полісся і гірських районів — 120—130 крб., на

овес — відповідно 43—48 крб. і 75 крб., на ячмінь фуражний — 51—68 крб. і 90 крб. За нашими розрахунками, середня закупочна ціна одного центнера зернових у 1968 р. в колгоспах Лісостепу становила — 10,2 крб., Степу — 12,4 крб., Полісся — 12,7 крб. і зони Карпат — 11,7 крб., що свідчить про необхідність вдосконалення заготівельних цін по зонах на основі рівня затрат матеріальних коштів та праці на одиницю продукції. Особливо це стосується виробництва зерна кукурудзи, закупочні ціни на яке в природно-економічних зонах не диференційовані. Так, колгоспи Полісся, в яких вищі затрати праці і собівартість одиниці продукції, мають низьку норму рентабельності виробництва кукурудзи.

Слід зазначити, що в 1968 р. при середній рентабельності реалізованого зерна по колгоспах республіки 168% в 207 колгоспах (більш як в 2% від їх загальної кількості) вона була менша 25%, а в 39 — виробництво зернових було збитковим.

Велику вагу в структурі посівних площ колгоспів Української РСР займають технічні культури: цукрові буряки, сояшник, льон-довгунець та ефіроолійні культури, які раніше в республіці не вирощувались. За роки Радянської влади площа під ними збільшилась з 904 тис. га в 1913 р. до 4031 тис. га в 1968 р., тобто в 4,4 рази. Посівна площа технічних культур у 1968 р. становила 12,2% проти 3,2% в 1913 р. Посіви цукрових буряків збільшились з 558 тис. га у 1913 р. до 1737 тис. га в 1968 р., сояшника — відповідно з 76 до 1700 тис. га, льону-довгунця та конопель — з 143 до 308 тис. га.

Під технічними культурами в колгоспах Української РСР у 1968 р. було зайнято 3510 тис. га, або 88% від загальної площі технічних культур по всіх категоріях господарств республіки⁹.

В структурі посівних площ питома вага технічних культур по природно-економічних зонах республіки в 1968 р. становила: в господарствах Лісостепу — 13,4%, Полісся — 7,9%, Степу — 11% і зони Карпат — 7,3%. Найбільше технічних культур, зокрема цукрових буряків і сояшника, вирощують колгоспи Лісостепу й Степу.

⁹ Розрахунки зроблено за даними: Народне господарство Української РСР в 1968 році, стор. 184—185.

В них зосереджено поклад 80% усіх посівів технічних культур. Близько 70% цукрових буряків висівається в господарствах Лісостепу (1207 тис. га з 1737 тис. га в цілому по республіці), близько 14% — в господарствах Полісся і 15% — в господарствах Степу.

Загальну уяву про динаміку та рівень рентабельності виробництва цукрових буряків по республіці та окремих областях видно з табл. 30.

В колгоспах республіки за 1965—1968 рр. (в середньому за рік) на 1 крб. витрат на виробництво одного центнера цукрових буряків одержано 31 коп. прибутку. Найвища норма рентабельності їх виробництва протягом ряду років в колгоспах Черкаської (47%) та Тернопільської (47,5% в середньому за рік в 1965—1968 рр.) областей, збитковим у 1968 р. воно було в колгоспах Дніпропетровської (—3,2%) й Ворошиловградської (—16,3%) областей.

В багатьох колгоспах, особливо зони Степу, норма рентабельності виробництва цукрових буряків залишається надто низькою. В 1968 р. по колгоспах республіки в середньому вона становила 25,7%, а в 1708 колгоспах, які реалізували 20% цукрових буряків від загального обсягу, — менше 15%, в 762 колгоспах — виробництво було збитковим. Це пояснюється насамперед високим рівнем собівартості одиниці продукції. У 849 колгоспах республіки в 1969 р., в яких висівалось 6,4% цукрових буряків при середній урожайності 219 ц з га, вона становила від 2,66 до 4,8 крб. проти 2,0 крб. в цілому по колгоспах республіки, а в 277 колгоспах (середня урожайність 446 ц з га) — 1,29 крб.

Найдешевшим є виробництво цукрових буряків у колгоспах Лісостепу. В 1968 р. собівартість одного центнера їх в Київській та Черкаській областях становила 1,7 крб., Вінницькій і Хмельницькій — 1,8 крб.

В колгоспах Степу виробництво цукрових буряків значно дорожче. Так, у Миколаївській і Херсонській областях собівартість одного центнера коренів дорівнювала 2,3 крб., а в Дніпропетровській — 2,6 крб.

Норма рентабельності виробництва цукрових буряків останнім часом значно знизилась: з 40,2% в 1965 р. до 25,7% в 1968 р. Це відбулося при значному підвищенні врожайності цукрових буряків. Якщо в 1965 р. в цілому по республіці збирали по 235 ц з га, то в 1968 р. — 330 ц

Таблиця 30

Динаміка та рівень рентабельності виробництва цукрових буряків у колгоспах Української РСР за ряд років, % *

Області	Рок			
	1965	1966	1967	1968
Лісостеп				
Вінницька	40,9	14,5	33,7	26,9
Хмельницька	40,3	36,0	38,5	23,1
Черкаська	64,4	41,7	43,0	39,0
Полісся				
Волинська	35,5	16,0	14,9	12,8
Житомирська	21,3	14,4	23,8	23,2
Чернігівська	25,1	15,5	14,5	13,7
Степ				
Одеська	39,2	23,8	8,1	15,2
Миколаївська	36,5	13,7	—2,1	6,5
Зона Карпат				
Івано-Франківська	20,0	19,3	26,5	23,7
По УРСР	40,2	27,5	30	25,7

* Таблицю розраховано за даними річних звітів колгоспів за відповідні роки.

з га, тобто урожайність зросла на 40%, а собівартість центнера продукції — з 1,86 крб. до 2,0 крб.

У колгоспах Тернопільської області в 1968 р. вирощували по 430 ц цукрових буряків з га проти 292 ц у 1965 р., тобто урожайність підвищилась на 47%, а рентабельність знизилась з 51,3% до 35,7%. Валовий збір цукрових буряків у 1968 р. порівняно з 1965 р. зріс в 1,6 раза, а прибутки від його реалізації — лише на 24%. Зниження норми рентабельності виробництва цієї культури є, насамперед, результатом значного збільшення матеріальних затрат на виробництво продукції. Якщо в 1965 р. в колгоспах республіки на один гектар посіву цукрових буряків було витрачено 438 крб., то в 1968 р. — 635 крб. Через велику забрудненість знизилась середньореалізаційна ціна центнера цукрових буряків, зданих на заводи. В 1965 р.

вона становила 2,62 крб., а в 1968 р. — 2,45 крб., тобто знизилась на 17 коп. Існуючі закупочні ціни на цукрові буряки дуже мало диференційовані по зонах відповідно до затрат виробництва.

Значну питому вагу серед посівів технічних культур в колгоспах республіки займає соняшник. У 1968 р. його висівали на площі 1700 тис. га, що становить 42,5% від усіх посівів технічних культур і 5,2% від усієї посівної площі Української РСР. Соняшник в основному культивують в зоні Степу, де під ним зайнято 1373,3 тис. га землі, тобто понад 80% усієї посівної площі цієї культури в республіці. Близько 19% посівних площ під соняшником припадає на господарства Лісостепу.

Виробництво соняшника в колгоспах республіки є високорентабельним. У 1968 р. норма рентабельності становила 307%, тобто на 1 крб. витрат колгоспи одержували більше 3 крб. прибутку.

Розрахунки економістів свідчать, що найбільш ефективно виробництво соняшника в колгоспах Степу. Так, в середньому за 1963—1967 рр. у Вінницькій області (Лісостеп) ця культура в розрахунку на один гектар дала 189,3 крб. прибутку, на один людино-день — 16,0 крб., на один карбованець витрат — 2,0 крб., а в Запорізькій області — відповідно 303,3; 49,0 і 3,30 крб.⁷

Незважаючи на підвищення урожайності, норма рентабельності виробництва соняшника також знизилась. Так, у 1965 р. по республіці збирали 14,7 ц з га, а в 1968 р. — 15,8 ц з га, норма рентабельності відповідно була 393 і 307%. Зниження її є результатом зростання собівартості одиниці продукції. Слід диференціювати по природно-економічних зонах закупочні ціни, щоб господарства працювали в більш-менш рівних економічних умовах.

В зоні Полісся та передгірних і гірських районах Карпат провідними технічними культурами є льон-довгунець, а в гірських і передгірних районах Криму — ефіроолійні культури. Посівна площа льону-довгунця в 1968 р. по республіці становила 236,4 тис. га, тобто близько 6% усієї посівної площі технічних культур. Головними виробника-

ми цієї культури є господарства Житомирської, Львівської, Чернігівської та Волинської областей.

За останні роки в колгоспах республіки знизилась і норма рентабельності льонарства. Якщо в 1965 р. вона становила 67%, то в 1968 р. — лише 38%. В 973 колгоспах у 1968 р. було одержано 39 млн. крб. прибутку, а в 1965 — 2 млн. крб. збитків. В 1965 р. гектар льону дав колгоспам республіки 230 крб. прибутку, а в 1968 р. — лише 173 крб., в Ровенській області — відповідно 177 і 100; Житомирській — 107 і 33 крб. В колгоспах Київської та Чернігівської областей льонарство було збитковим.

Дуже важливою і цінною культурою в рослинництві Української РСР є картопля. Загальна посівна площа її в 1968 р. була 2047,4 тис. га, або 6,1% загальної площі посівів сільськогосподарських культур по республіці.

Найбільш сприятливі умови для вирощування цієї культури мають колгоспи Полісся, правобережного Лісостепу та передгірних і гірських районів Карпат. Питома вага посівних площ картоплі в загальній структурі становить на Поліссі приблизно 15—16%, в передгірних і гірських районах Карпат — 17%.

Особливістю виробництва картоплі є те, що вона переважно вирощується на присадибних ділянках колгоспників, робітників і службовців. Наприклад, у 1965 р. на колгоспи і радгоспи припадало лише 38,4% посівної площі та 33,3% валового збору картоплі в республіці⁸.

Норма рентабельності картоплярства в колгоспах Української РСР за останні роки була такою: 1965 р. — 37,8%, 1966 р. — 34,6%, 1967 р. — 23,1%, 1968 р. — 20,8%.

Як бачимо, вона значно знизилась і знову ж таки при зростанні врожайності, яка в 1968 р. дорівнювала 110 ц з га проти 86 ц з га в 1965 р. Зниження норми рентабельності пояснюється зростанням собівартості одиниці продукції. У 4370 колгоспах республіки, які вирощували картоплю (47% від їх загальної кількості), в 1968 р. одержано збитків на суму 11 млн. крб., а в 5004 — 34 млн. крб. прибутку.

Найдешевшу картоплю в 1968 р. вирощували колгоспи Тернопільської області, де прямі затрати праці на 1 ц продукції становили 0,46 людино-дня, Чернігівської —

⁷ Економіка і організація сільського господарства, вип. 21, Міністерство сільського господарства УРСР, К., 1969, стор. 39.

⁸ Економіка і організація сільського господарства, вип. 21, стор. 48.

0,49, Сумської — 0,52 людино-дня. Затрати праці на виробництво картоплі в колгоспах республіки в цілому становили 0,63 людино-дня. Найбільші вони в Ворошиловградській (1,89 людино-дня), Миколаївській (1,65), Одеській і Херсонській (1,47 людино-дня) областях.

Найвищу норму рентабельності за 1965—1968 рр. (в середньому на рік) мали колгоспи Тернопільської (52,7%), Чернівецької (49%), Чернігівської (45,6%) областей. Збитковим в цей період (в середньому за рік) було виробництво картоплі в колгоспах Ворошиловградської (—32,5%), Миколаївської (—29%), Кіровоградської (—22,9%) та Херсонської (—3,8%) областей.

В умовах Степу України, де для вирощування картоплі менш сприятливі умови, наприклад у Миколаївській області, врожай в середньому за 1965—1968 рр. становив 45,5 ц з га при 99 ц з га в середньому по республіці.

Значно зросли за роки Радянської влади посівні площі під овочевими культурами. В 1968 р. вони становили 457 тис. га порівняно з 267 тис. га у 1913 р., тобто збільшились в 1,7 раза. В колгоспах і радгоспах республіки вони займали в 1968 р. 328 тис. га, або 72% від загальної площі овочевих культур в республіці, а лише в колгоспах — 192 тис. га або 42% від загальної площі.

В господарствах зони Степу в 1968 р. було засіяно овочевими культурами 219 тис. га (48% від посівної площі республіки), Лісостепу — 163,6 тис. га (35,7%), Полісся — 62,3 тис. га (13,6%). За останні роки зросла їх урожайність. В 1968 р. вона становила по всіх категоріях господарств республіки 125 ц з га проти 112 у 1965 р. і 93 ц з га у 1963 р. Валовий збір овочів у 1968 р. був 58 434 тис. ц проти 53 496 тис. ц у 1965 р.

Найнижчу собівартість одиниці продукції в 1968 р. мали колгоспи Лісостепу, яка становила 7,3 крб. за один центнер. Собівартість одного центнера овочів у колгоспах Полісся дорівнювала 7,9 крб., Степу — 8,0 крб. і зони Карпат — 10,8 крб.

В колгоспах республіки норма рентабельності виробництва овочів залишається дуже низькою (табл. 31).

В попередні роки ця галузь в цілому по республіці була збитковою. В 1968 р. завдяки заходам, розробленим урядом республіки по вдосконаленню закупочних цін на овочі та порядку розрахунків за плодоовочеву продукцію, виробництво їх в цілому по колгоспах республіки ста-

Таблиця 31

Динаміка та рівень рентабельності виробництва овочів у колгоспах Української РСР за ряд років, % *

Області	Роки			
	1965	1966	1967	1968
Лісостеп				
Вінницька	—14,6	—6,1	11,4	23,3
Хмельницька	—19,4	4,1	8,3	25,3
Черкаська	27,8	12,6	15,8	36,7
Полісся				
Волинська	0,2	12,9	18,8	25,0
Житомирська	—26,2	—6,2	—5,2	12,3
Чернігівська	—12,8	—2,9	1,3	8,4
Степ				
Запорізька	—37,2	—31,6	—34,1	—26,8
Одеська	—17,9	1,3	—7,5	—5,8
Миколаївська	—38,7	—40,5	—27,8	—13,6
Зона Карпат				
Івано-Франківська	0,3	7,4	—0,3	21,6
По УРСР	—13,9	—7,6	—4,9	5,6

* Таблицю розраховано за даними річних звітів колгоспів за відповідні роки.

ло рентабельним і норма рентабельності становила 5,6%. В 4950 колгоспах республіки (52% від загальної кількості) від реалізації овочів одержали 31 млн. крб. прибутку, а в 4284 — 23 млн. крб. збитків.

Низька норма рентабельності виробництва овочів пояснюється низьким рівнем механізації виробничих процесів. Так, в середньому по колгоспах УРСР у 1968 р. на 1 га посіву озимої пшениці затрачалося 9 людино-днів, 1 га цукрових буряків — 100, а 1 га овочів — 280 людино-днів.

Залишається збитковим виробництво овочів у колгоспах степової зони. Це пояснюється, зокрема, тим, що значна частина овочів не реалізується, внаслідок чого значно підвищується собівартість продукції.

Українська РСР є одним з основних районів промислового садівництва. Вся площа плодоягідних насаджень у 1968 р. по всіх категоріях господарств становила 1242 тис. га проти 200 тис. га в 1913 р., тобто зросла в 4,3 раза. Значно підвищилась урожайність. В 1968 р. збирали по 38,7 ц фруктів з га проти 24,8 ц з га в 1913 р. Валовий збір зріс за цей період з 577 до 2575 тис. т.

Площі садів головним чином розміщені в господарствах Лісостепу (40% від загальної їх площі в республіці) і Степу (41%).

Садівництво в цілому по господарствах республіки прибуткове (табл. 32).

Таблиця 32

Рентабельність виробництва плодів у колгоспах та спеціалізованих радгоспах УРСР (1964—1967 рр.)*

Зони	Колгоспи				Спеціалізовані радгоспи			
	Урожайність, ц/га	Прибуток, крб.		Рівень рентабельності, %	Урожайність, ц/га	Прибуток, крб.		Рівень рентабельності, %
		на 1 ц	на 1 га плодоягідної площі			на 1 ц	на 1 га плодоягідної площі	
Поділля	13,9	7,5	100,8	68,1	78,6	11,8	982,7	215,2
Лісостеп	15,4	4,9	64,5	35,8	114,3	10,8	1179,0	175,5
Степ	22,7	6,7	124,9	36,6	69,6	8,0	583,2	113,0
Карпати	17,8	11,2	200,9	88,9	—	—	—	—
По республіці	18,4	6,4	99,8	41,0	102,7	10,5	1037,0	174,6

* Є. П. Задорожна, Загальні особливості виробництва плодоягідної продукції. — Економіка і організація сільського господарства, вип. 21, К., 1969, стор. 53.

Гектар саду в плодоносному віці у 1964—1967 рр. дав 100 крб. прибутку, а в спеціалізованих радгоспах — 1037 крб. З цих даних видно, які великі резерви підвищення рентабельності виробництва в цій галузі є в колгоспах.

Українська РСР є одним з основних виробників винограду, під яким у 1968 р. було зайнято 313 тис. га, в тому числі у плодоносному віці — 249 тис. га. Питома вага цієї

площі в загальній площі виноградників країни становила 31,6%; у валовому зборі — 28,6%. Урожайність винограду зросла з 35,9 ц з га у 1965 р. до 49,8 ц з га в 1968 р. Основна площа виноградних насаджень припадає на господарства південного Степу. Тут зосереджено 274,4 тис. га виноградників, або близько 88% загальної площі виноградних насаджень республіки. Головними виноградарськими областями є Кримська — 111,7 тис. га, Одеська — 116,6, Херсонська — 26,0, Миколаївська — 20,1, Запорізька — 11,6 та Закарпатська — 13,2 тис. га.

Урожайність винограду по природно-економічних зонах і навіть окремих областях різна. Так, в середньому щорічно за 1965—1968 рр. в Кримській області збирали по 51,8 ц з га, в Одеській — 39,1, в Миколаївській — 25,3, в Закарпатській — 28 ц з га.

Затрати праці на 1 ц продукції за 1966—1967 рр. були найменшими в господарствах зони Степу — 2,4 людино-дня, в колгоспах же Карпат — 7,1 і Лісостепу — 9,0 людино-днів. Собівартість 1 ц винограду — відповідно 14,8; 28,9; 31,4 крб.

Виробництво винограду було прибутковим як по окремих природно-економічних зонах, так і в цілому по республіці: за 1966—1967 рр. норма рентабельності по УРСР становила 59,8%, в колгоспах Степу — 65,4, Лісостепу — 22,4 і Карпат — 11,8%⁹, в 1968 р. по республіці — 55,8%.

Розглянемо динаміку рентабельності продукції рослинництва по природно-економічних зонах за 1965—1968 рр. (табл. 33).

З цих даних видно, що найбільш висока норма рентабельності в колгоспах Степу, пайнища — в господарствах Полісся й Карпат. В цілому по рослинництву за нормою рентабельності в 1968 р. колгоспи групувались так: 194 колгоспи (2,4% від їх загальної кількості) були збитковими; 316 (3,3%) — мали норму рентабельності від 5% до 15%; 1208 (12,6%) — від 15,1% до 35%; 1150 (12,0%) — від 35,1% до 45%; 1814 (19,3%) — від 45,1% до 60; 2509 (26,3%) — від 60,1% до 90%; 1706 (18%) — від 90,1% до 150%; 511 (5,3%) — від 150,1% до 250%; 72 (0,8%) — від 250,1% до 500%.

⁹ Економіка і організація сільського господарства, вип. 21, стор. 78.

Таблиця 33

Динаміка та рівень рентабельності виробництва продукції рослинництва в колгоспах Української РСР по природно-економічних зонах за ряд років, %^{*}

Зони	Роки				В середньому за 1965—1968 рр.
	1965	1966	1967	1968	
Лісостеп	94,0	85,9	83,0	61,7	81,1
Полісся	76,1	61,8	55,2	44,7	59,2
Степ	123,0	147,5	133,4	108,4	128,1
Карпати	50,0	43,6	50,0	44,7	47,1
По УРСР	100,4	98,9	90,6	69,5	89,8

* Таблицю розраховано за даними річних звітів колгоспів за відповідні роки.

Все це ще раз підкреслює необхідність вдосконалення закупочних цін на продукцію рослинництва відповідно до затрат праці та матеріальних коштів на одиницю продукції.

ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по збільшенню виробництва, поліпшенню заготівель картоплі, овочів і фруктів та забезпеченню населення цими продуктами», згідно з якою диференційовано по зонах, строках досягання і якості, починаючи з урожаю 1970 р., встановлюються нові закупочні ціни на овочі. З урахуванням забезпечення рентабельності їх виробництва в колгоспах і радгоспах діятимуть ціни не нижче 15% у середньому по союзній республіці, а по цибулі і часнику в основних товарних районах — в розмірі не нижче 25%¹⁰.

Норма рентабельності виробництва продукції тваринництва

Основною галуззю продуктивного тваринництва в усіх природно-економічних зонах Української РСР є скотарство. Частка його продукції (молоко та м'ясо великої ро-

¹⁰ «Радянська Україна», 21 липня 1970 р.

гатої худоби) в середньому по колгоспах республіки становить приблизно 65—67% товарного виробництва продукції тваринництва, з них майже 25—26% припадає на свинарство. Вівчарство та птахівництво головним чином є додатковими галузями.

Структура та рівень розвитку окремих видів поголів'я худоби залежать від природно-економічних умов в кожній зоні.

На 1 січня 1969 р. в колгоспах Лісостепу налічувалось 5134 тис. голів великої рогатої худоби, або 41% від загальної кількості поголів'я в республіці, Степу — 4723 тис. (37,4%), Полісся — 2396 тис. (19%) і зони Карпат — 347 тис. (2,6%).

В колгоспах республіки налічувалось 8296 тис. свиней, з яких 3965 тис. (47,8%) — в Лісостепу, 2920 тис. (35,4%) — в Степу.

Найбільше овець і кіз у колгоспах Степу. Із загальної кількості голів (6231 тис.) по республіці тут — 3228 тис. (52%), в колгоспах Лісостепу — 1987 (31,8%), Полісся — 725 (11,6%), зони Карпат — 290 тис. (4,6%).

В колгоспах степової зони розводять найбільше птиці. Поголів'я дорослої птиці по республіці дорівнювало 19 907 тис. голів, з яких вирощувалось у колгоспах Степу 9426 тис. (47,2%), Лісостепу — 8263 тис. (41,5%).

Про рівень розвитку тваринництва в колгоспах Української РСР по природно-економічних зонах див. табл. 34.

Як свідчить таблиця, скотарство найкраще розвинуто в колгоспах Лісостепу і зони Карпат, свинарство — Лісостепу та Полісся, вівчарство — Степу й зони Карпат. Найбільше птиці вирощують в лісостеповій та степовій зонах.

Норма рентабельності виробництва продукції тваринництва в цілому надзвичайно низька (табл. 35), що пояснюється, насамперед, високою собівартістю тваринницьких продуктів. Так, у 1968 р. собівартість центнера молока в колгоспах республіки становила 15 крб. 97 коп., а в 6218 господарствах (66% від загальної їх кількості) — від 16 до 22 крб. В цьому ж році 4143 колгоспи республіки (43% від загальної кількості) від реалізації молока одержали 43 млн. крб. прибутку, а 5029 колгоспів (53%) — понад 150 млн. крб. збитків. Найбільш збитковим було виробництво молока в колгоспах Чернігівської, Сумської,

Таблиця 34

Рівень розвитку тваринництва в колгоспах різних природно-економічних зон Української РСР (1968 р.) *

Зони	Поголів'я тварин і птиці на 100 га сільсько-господарських угідь, рілля (голів)				
	велика рогата худоба	в тому числі корови	свиня (на 100 га рілля)	вівця й кози	птиця доросла
Лісостеп	43,5	14,0	43,5	16,7	70
Полісся	40,0	12,8	31,0	12,2	33
Степ	37,2	12,3	27,6	25,4	74
Карпати	41,5	13,4	27,0	35,2	34
По УРСР	40,0	13,1	33,0	20,0	64

* Таблицю розраховано за даними річних звітів колгоспів за 1968 рік.

Таблиця 35

Динаміка та рівень рентабельності основних видів продукції тваринництва в колгоспах Української РСР за ряд років, % *

Види продукції	Роки				В середньому за рік
	1965	1966	1967	1968	
Молоко	-10,1	-9,8	-9,3	-9,2	-9,6
М'ясо:					
великої рогатої худоби	5,4	9,8	6,3	8,8	7,6
свиней	9,3	11,5	11,5	13,7	11,5
птиці	5,8	1,9	-2,6	-2,2	0,7
Тваринництво в цілому	-1,2	1,7	0,04	1,5	0,5

* Таблицю розраховано за даними річних звітів колгоспів за відповідні роки.

Черкаської, Запорізької, Дніпропетровської, Полтавської та Донецької областей.

Виробництво м'яса великої рогатої худоби по колгоспах республіки в цілому було рентабельним. Норма рентабельності в 1968 р. становила 8,8% проти 5,4% у 1965 р. В 5830 колгоспах від реалізації м'яса великої рогатої худоби одержали 114 млн. крб. прибутку, а в 3649 (38% від їх загальної кількості) — 62 млн. крб. збитків. Звичайно, вона могла б бути вищою, якби не зростала собівартість одиниці продукції, що в 1965 р. становила 102 крб. 26 коп. за центнер, а в 1968 р. — 114 крб. 11 коп. Найбільшою за цей період була собівартість яловичини в колгоспах Львівської (33%), Херсонської (32%), Івано-Франківської (30%), Волинської (24%), Чернівецької (23%) та інших областей.

Норма рентабельності виробництва свинини в 1968 р. становила 13,7% проти 9,3% у 1965 р. В 5509 колгоспах (63% від загальної кількості тих, які виробляли свинину) одержано 121 млн. крб. прибутку, в 3186 — (37%) 30 млн. крб. збитків. Таким чином, виробництво свинини в цілому по колгоспах республіки дало 91 млн. крб. прибутку, що на 10 млн. крб. більше, ніж у 1967 р. Збитковими по виробництву свинини в 1968 р. були лише колгоспи Чернігівської області.

В багатьох господарствах республіки залишається збитковим вівчарство. Виробництво баранини було рентабельним лише в 2127 колгоспах (32% від загальної кількості тих, які виробляли баранину), у 4524 (68%) — воно було збитковим. Від реалізації вовни прибуток одержали 3048 колгоспів, збиток — 4351. В 1968 р. колгоспні вівцеферми дали понад 9 млн. крб. збитків, у тому числі від реалізації вовни — 4,5 млн. крб.

Виробництво м'яса птиці в 1968 р. було збитковим. Але рік у рік зростає рентабельність виробництва яєць, що є результатом зниження собівартості продукції. Якщо в 1964 р. собівартість 1000 шт. яєць у колгоспах України становила 89 крб. 21 коп., то в 1968 р. — 66 крб. 31 коп. Норма рентабельності виробництва яєць у 1968 р. підвищилась до 12%, прибутки від птахівництва становили 10,3 млн. крб.

Ці позитивні наслідки в розвитку птахівництва є результатом більш високої концентрації поголів'я птиці, підвищення його продуктивності, впровадження досконалішої технології.

Виробництво продукції тваринництва в природно-економічних зонах здійснюється за різних специфічних умов, від яких залежить рівень затрат праці та коштів, норма рентабельності (табл. 36).

Таблиця 36

Рівень рентабельності виробництва основних видів продукції тваринництва в колгоспах різних природно-економічних зон Української РСР (1967—1968 рр.) *

Зони	Прямі затрати праці на 1 ц продукції, (в людино-днях)		Собівартість 1 ц продукції, крб.		Норма рентабельності (+), збитковості (-), %	
	Роки					
	1967	1968	1967	1968	1967	1968
Молоко						
Лісостеп	2,2	2,1	15,7	15,8	-8,2	-8,6
Полісся	2,5	2,1	14,7	15,1	-1,4	-1,8
Степ	1,9	1,9	16,2	16,4	-9,9	-11,3
Карпати	2,4	2,2	15,3	16,0	-5,8	-8,6
По УРСР	2,2	2,0	15,8	16,0	-9,3	-9,2
Приріст великої рогатої худоби						
Лісостеп	14,0	13,8	114,4	115,0	+6,0	+8,0
Полісся	13,1	11,3	110,1	110,4	+15,5	+14,2
Степ	10,9	10,3	126,1	115,4	+4,2	+3,8
Карпати	14,7	12,6	122,9	121,8	+8,5	+14,6
По УРСР	12,9	11,7	114,5	114,1	+6,3	+8,8
Приріст свиней						
Лісостеп	10,8	9,3	119,7	116,0	+11,0	+14,0
Полісся	11,2	9,0	129,5	123,8	+3,1	+5,7
Степ	8,5	7,7	109,7	109,8	+23,8	+22,0
Карпати	10,1	9,6	141,3	135,6	-6,1	+3,0
По УРСР	10,3	9,0	119,9	117,0	+11,5	+13,7

* Таблицю розраховано за даними річних звітів колгоспів за відповідні роки.

Розрахунки показують, що виробництво молока в колгоспах усіх зон було збитковим: найменше — на Поліссі, найбільше — в Степу. Відповідно і собівартість одного центнера молока була найнижчою в колгоспах Полісся і найвищою — в Степу.

Виробництво молока за останні роки (1965—1968 рр.) було рентабельним у колгоспах Волинської (8,9% в се-

редньому за рік), Львівської (12,5%), Ровенської (6,9%) і Тернопільської (1,7%) областей.

Рівень затрат праці та продуктивність корів у колгоспах різних зон неоднакові. Найнижчі вони на один центнер молока в колгоспах Степу. Середній надій на одну корову по республіці в 1968 р. був 2190 кг, в колгоспах Лісостепу — 2300, Степу — 2197, Полісся — 2147 і Карпат — 2028 кг.

Приріст великої рогатої худоби та свиней в колгоспах різних природно-економічних зон республіки стабільний і відповідно становить 126—130 кг та 80—83 кг за рік.

Найнижча собівартість одиниці продукції і найвища норма рентабельності виробництва яловичини була в колгоспах Полісся. Більш висока норма рентабельності її в колгоспах зони Карпат, ніж лісостепової та степової. Певним чином це пояснюється вищими закупочними цінами, встановленими для колгоспів цих зон.

Найвищим був рівень рентабельності виробництва свинини в колгоспах Степу, значно нижчий — на Поліссі й у зоні Карпат.

Динаміку та рівень рентабельності виробництва продукції тваринництва в цілому по колгоспах республіки за 1958—1968 рр. видно з таких даних, %:

1958 р. — —19,4	1964 р. — —19,7
1959 р. — —10,3	1965 р. — —1,2
1960 р. — —12,5	1966 р. — +1,7
1961 р. — —16,6	1967 р. — +0,04
1962 р. — —9,8	1968 р. — +1,5
1963 р. — —16,0	

До 1966 р. тваринництво було збитковим. Рентабельність його стала зростати після 1965 р. внаслідок підвищення закупочних цін на тваринницьку продукцію, а не зниження собівартості одиниці продукції, яка, як зазначалось, за винятком виробництва яєць, за останні роки навіть зросла.

В 1968 р. від реалізації продукції тваринництва колгоспи республіки одержали 54 млн. крб. прибутку замість 1 млн. крб. у 1967 р.

Як зазначалось у доповіді ¹¹ Л. І. Брежнєва на Пленумі ЦК КПРС 2 липня 1970 р., відставання в розвитку тваринництва пояснюється низьким рівнем рентабельно-

¹¹ «Правда», 3 люля 1970 г.

сті виробництва молока, м'яса та інших продуктів. З метою підвищення матеріальної заінтересованості колгоспів і радгоспів у збільшенні виробництва продуктів тваринництва ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у березні 1970 р. прийняли Постанову, згідно з якою підвищені закупочні ціни на молоко й вершки в середньому на 20%; встановлені нові закупочні ціни на худобу з урахуванням існуючих надбавок, причому підвищені ціни на овець, кіз і кролів, по деяких областях і республіках — на велику рогату худобу; встановлені єдині закупочні ціни на всі види продукції тваринництва для колгоспів, радгоспів і населення всіх зон країни; на молодняк великої рогатої худоби, який колгоспи й радгоспи продають державі вагою понад 300—420 кг, виплачуватимуться надбавки розміром 35—50% до закупочної ціни з диференціацією по зонах; підвищені в середньому на 20—30% закупочні ціни на деякі види шерсті; за продажу державі продукцію тваринництва понад план колгоспам і радгоспам виплачуватиметься надбавка розміром 50% до закупочних цін.

Колгоспи й радгоспи додатково одержані засоби від підвищення закупочних цін повинні перш за все спрямувати на розширення виробництва, розвиток і зміцнення матеріально-технічної та кормової бази тваринництва.

Фондозабезпеченість і норма прибутку в колгоспах Української РСР

Важливою умовою підвищення ефективності колгоспного виробництва є зростання рівня фондооснащеності та фондоозброєності. Він залежить, насамперед, від величини капіталовкладень, першочерговим завданням яких є створення, розширення та удосконалення основних виробничих фондів.

Після рішень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС значно збільшився обсяг капіталовкладень у сільське виробництво, зокрема колгоспне. За 1965—1968 рр. капітальні вкладення держави та колгоспів були на 19 млрд. крб. більші, ніж у попередньому чотириріччі. В 1969 р. вони становили 16,7 млрд. крб. і збільшились порівняно з 1968 р. на 6%.

Сільське господарство лише в 1969 р. одержало 303 тис. тракторів у фізичних одиницях, в тому числі

116 тис. орних; 154 тис. вантажних та спеціалізованих автомобілів; 92 тис. зернозбиральних комбайнів, 7 тис. картоплезбиральних та 11 тис. бурякозбиральних комбайнів, 5,7 тис. бавовнозбиральних та сотні тисяч інших сільськогосподарських машин.

Значно зросли капіталовкладення і в сільське господарство Української РСР. Якщо в 1966 р. загальна сума їх становила 1731 млн. крб., в тому числі держави — 674, колгоспів — 1057, то в 1968 р. — відповідно 2108, 839 і 1269 млн. крб.¹² Це привело до значного збільшення енергоозброєності праці та забезпечення колгоспів енергетичними потужностями. Так, у 1968 р. на одного працівника припадало 5,4 к. с. проти 3,4 к. с. у 1960 р., на 100 га посівної площі — відповідно 127 проти 75¹³.

Характерною рисою колгоспного виробництва на нинішньому етапі його розвитку є неухильне зростання виробничих фондів. Середньорічна вартість основних виробничих фондів у колгоспах республіки в 1968 р. становила 9618 млн. крб. проти 8239 млн. крб. у 1965 р. За цей період їх кількість на 100 га сільськогосподарських угідь зросла з 25,4 тис. крб. до 31,8 тис. крб., тобто на 25%. Значно збільшилась і вартість оборотних коштів. Якщо в 1965 р. в середньому за рік вона становила 3053 млн. крб., то в 1968 р. — 6526 млн. крб.

Фондооснащеність, яка визначається кількістю виробничих фондів, що припадає на одиницю земельної площі, сприяє більш інтенсивному веденню господарства та зростанню продуктивності праці. Як приклад, наведемо розрахунки (1968 р.) по колгоспах Миколаївської області, які за кількістю основних фондів на 100 га сільськогосподарських угідь можна поділити на три групи. До I належать ті, що мають 22,8 тис. крб. основних фондів, до II — 25,6, до III — 30,8 тис. крб. Відповідно до фондооснащеності колгоспами різних груп були одержані різні показники економічної ефективності. Так, у колгоспах I групи на 100 га сільськогосподарських угідь виробили валової продукції на суму 16,2 тис. крб., II — 18,9 і III — 22,9 тис. крб.; на 1 людину-день — відповідно 7,1; 7,8 і 8,2 крб.; на 1 крб. витрат — 1,21; 1,20 і 1,25 крб.; на 100 крб. основних виробничих фондів — 80; 83 і 86 крб.

¹² Розраховано за даними: Народне господарство Української РСР у 1968 році, стор. 386.

¹³ Народне господарство Української РСР в 1968 році, стор. 266.

Валовий дохід в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь в господарствах I групи становив 10,1 тис. крб., II — 11,8 і III — 14,7 тис. крб. Це дозволило більш фондозасиченим колгоспам виділити більше коштів для оплати праці, яка в розрахунку на один людину-день становила в I групі 3,17 крб., II — 3,46 і III — 3,81 крб. при середній оплаті по області — 3,48 крб.

Розрахунки показують, що кращі результати господарської діяльності в тих колгоспах, в яких вища фондозабезпеченість. Але така закономірність не постійна, бо економічні результати залежать також від рівня фондівіддачі, продуктивності праці, фондозброєності, структури основних виробничих фондів, від питомої ваги активної частини основних фондів. Всі ці показники потрібно розглядати не ізольовано, а в нерозривній єдності. Математична залежність їх виражається формулою¹¹:

$$\Phi_a = \frac{\Pi}{\Phi_o},$$

де Φ_a — фондівіддача; Π — продуктивність праці; Φ_o — фондозброєність. Її можна підтвердити економічними розрахунками (табл. 37).

З таблиці видно, що в колгоспах I групи (найнижча фондівіддача) на 100 крб. основних та оборотних фондів вироблено в середньому 30 крб. валової продукції, а VI — 85 крб., або в 2,8 раза більше. В останній групі також значно вищий рівень використання сільськогосподарських угідь, рівень продуктивності праці та оплата праці, норма рентабельності (в 2,6 раза).

Залежність між рівнем фондівіддачі та іншими показниками підтверджується і більш детальними розрахунками по колгоспах окремих районів Миколаївської області за 1968 р. Наприклад, в Доманівському районі на 100 крб. основних виробничих фондів виробили 86 крб. валової продукції, а Новоодеському — 63 крб. Вихід валового доходу на 1 людину-день в колгоспах першого району становив 5,02 крб., чистого доходу на 100 га сільськогосподарських угідь — 4,6 тис. крб., а другого — відповідно 4,73 і 3,4 тис. крб.

¹¹ Див.: А. А. Бугуцький, Статистико-економічний аналіз сукупності затрат в колгоспах України. — Вопросы статистической методологии и статистико-экономического анализа, К., 1969, стр. 241.

Таблиця 37

Групування колгоспів Миколаївської області за рівнем фондівіддачі (1968 р.) *

Групи колгоспів за величиною валової продукції в розрахунку на 100 крб. основних та оборотних фондів, крб.	Кількість колгоспів	Середній вихід валової продукції на 100 крб. основних та оборотних фондів, крб.	Одержано валової продукції на 100 га с.г. угідь, тис. крб.	Одержано валової продукції на 1 людину-день, крб.	Оплата 1 людині-дню, крб.	Норма рентабельності, %
I						
30,1—40,0	4	30	18,0	7,30	3,26	15,8
II						
40,1—50,0	47	42	18,4	7,44	3,34	18,9
III						
50,1—60,0	87	52	19,0	7,58	3,45	23,8
IV						
60,1—70,0	80	69	20,2	7,92	3,59	34,2
V						
70,1—80,0	24	76	21,1	8,04	3,64	35,4
VI						
понад 80,1	11	85	23,3	8,22	3,67	41,2
Разом	253	59	20,0	7,75	3,48	28,2

* Таблицю розраховано за даними річних звітів колгоспів.

Фондівіддача великою мірою залежить від рівня продуктивності праці. Про його вплив на інші показники економічної ефективності господарської діяльності колгоспів, зокрема на величину виробництва валової продукції в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, на одиницю основних виробничих фондів і норму рентабельності виробництва, свідчать дані (табл. 38).

Колгоспи з вищим рівнем продуктивності праці виробляють більше валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь і на одиницю виробничих фондів сільськогосподарського призначення. Вища продуктивність праці

Таблиця 38

Групування колгоспів Миколаївської області за рівнем продуктивності праці (1968 р.)*

Групи колгоспів за вартістю валової продукції в розрахунку на 1 людину, крб.	Кількість колгоспів	Вироблено пальної продукції		Наявність основних фондів в розрахунку на 100 га с.-г. угідь, тис. крб.	Валовий доход в розрахунку на 1 крб. основних фондів, крб.	Норма рентабельності, %
		на 100 га с.-г. угідь, тис. крб.	на 1 крб. виробничих фондів с.-г. призначення, крб.			
I						
4,01— 6,00	2	14,0	0,71	19,3	0,66	17,4
II						
6,01— 7,50	74	16,2	0,75	23,1	0,68	18,3
III						
7,51— 9,00	109	19,1	0,80	25,2	0,73	20,3
IV						
9,01—10,50	48	20,9	0,83	27,0	0,75	22,9
V						
10,51—12,00	16	22,1	0,87	28,5	0,76	31,1
VI						
12,01—13,50	3	23,1	0,88	34,0	0,78	39,5
VII						
понад 13,51	1	24,6	0,98	32,6	0,82	47,9
Разом	253	20,0	0,83	27,1	0,74	28,2

* Таблицю розраховано за даними річних звітів колгоспів.

обумовлена більш високою фондонасиченістю. Валовий доход в розрахунку на 1 крб. основних фондів у колгоспах VII групи вищий на 24%, а норма рентабельності — в 2,7 раза, ніж у I групі.

Залежність між фондовіддачею, продуктивністю праці й фондоозброєністю, виражених вищезгаданою формулою, яскраво підтверджується даними табл. 39.

Таблиця 39

Групування колгоспів Миколаївської області за рівнем фондоозброєності праці (1968 р.)*

Показники	Групи колгоспів за вартістю виробничих фондів на працюючого колгоспника, крб.					Разом
	I 1 000—1 500	II 1 501—2 000	III 2 001—2 500	IV 2 501—3 000	V 3 001—4 000	
Кількість колгоспів	18	73	99	50	13	253
Валова продукція в розрахунку на:						
100 га с.-г. угідь, тис. крб.	19	20,0	17,0	19,4	24,6	20,0
100 крб. основних виробничих фондів, крб.	98,0	93,2	80,6	72,6	70,6	83,0
Вартість основних виробничих фондів в розрахунку на:						
100 га с.-г. угідь, тис. крб.	21,9	22,1	22,3	24,3	28,4	23,2
Середня оплата 1 людини, крб.	3,46	3,42	3,54	3,45	3,50	3,48

* Таблицю розраховано за даними річних звітів колгоспів.

Розрахунки показують, що в колгоспах V групи вихід валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь приблизно на 30% більший, ніж у першій.

Фондовіддача, отже, знижується з підвищенням вартості виробничих фондів. Це пояснюється тим, що темпи збільшення валової продукції в колгоспах значно нижчі від темпів зростання виробничих фондів.

Розглянемо співвідношення між зростанням фондоозброєності основними засобами, продуктивністю праці та фондовіддачею в колгоспах Української РСР. У 1958 р. на одного середньорічного колгоспника припадало 667 крб. основних фондів, в 1968 р. — 1650 крб., тобто фондоозброєність збільшилась на 148%; валової продукції — відповідно 1269 і 1642 крб., тобто продуктивність праці зросла лише на 29%. Звідси фондовіддача знизилась до 60%.

Найважливішим показником, який характеризує ефективність використання виробничих фондів у колгоспах, є норма прибутку. Вона обчислюється як відношення чистого доходу до суми основних фондів та оборотних коштів і відображає ступінь відшкодування вартості всіх виробничих фондів, що дозволяє правильно визначити норму розширеного відтворення.

В колгоспних звітах цей показник запроваджено з 1966 р. Розрахунки показують, що норма прибутку в колгоспах Української РСР значно коливається. Так, з 1958 по 1964 р. вона знизилась з 18,7% до 13,7%, в 1965 р. вона зросла до 18%, в 1966 р. — знизилась до 17%, в 1967 р. — до 14%, а в 1968 р. — до 11,4%.

В 1968 р. 226 колгоспів (2,4% від загальної кількості) за нормою прибутку були нерентабельними. В 1441 колгоспі (15,2% від загальної кількості) вона становила — 3—5%; в 1018 (10,7%) — 5,1—7%, в 1874 (19,8%) — 7,1—10%; в 1217 (12,8%) — 10,1—12%; в 1784 (18,8%) — 12,1—15%; в 1314 (13,9%) — 15,1—20%; в 425 (4,5%) — 20,1—25%; в 181 (1,9%) — 25 — понад 50%.

Між нормою прибутку й іншими економічними показниками господарської діяльності колгоспів існує пряма залежність: чим вища продуктивність праці, фондівддача, норма рентабельності, тим вища норма прибутку (див. табл. 40).

Як бачимо, в колгоспах III групи більш високі концентрація виробництва, фондоозброєність, забезпеченість робочою силою, свідченням чого є дані про величину основних фондів та оборотних коштів, валової сільськогосподарської продукції, кількість середньорічних колгоспників, що припадають на один колгосп. В цих господарствах порівняно з I групою вища фондоозброєність, оскільки на середньорічного колгоспника припадає більше основних фондів та оборотних коштів. Все це є важливою умовою більш високого рівня продуктивності праці. Якщо в колгоспах I групи на одного середньорічного колгоспника було вироблено 1510 крб. валової сільськогосподарської продукції, то III — 1913, або на 26% більше. Завдяки вищому рівню продуктивності праці в колгоспах II групи нижчі затрати виробництва на 100 крб. сільськогосподарської продукції й значно вища норма рентабельності. Тут майже на 12% вища оплата праці, оскільки рівень виробництва більш високий і ефективний. До

Таблиця 40

Групування колгоспів Української РСР за нормою прибутку (1968 р.) *

Показники	Група колгоспів за нормою прибутку, %			В середньому по всіх колгоспах
	I—до 10 %	II—10,1—20 %	III—понад 20 %	
Кількість колгоспів	4332	4315	607	9254
Середня норма прибутку, %	6,6	13,7	24,2	11,4
На один колгосп припадає:				
основних фондів та оборотних коштів, тис. крб.	1573	1823	2047	1722
валової сільськогосподарської продукції, тис. крб.	865	1130	1352	1022
середньорічних колгоспників	573	650	710	620
Припадає основних фондів та оборотних коштів на середньорічного колгоспника, крб.	2740	2808	2810	2796
Відпрацьовано людино-днів	218	220	226	220
Вироблено валової сільськогосподарської продукції, крб.				
на I середньорічного колгоспника	1510	1739	1913	1654
на I людино-день	6,60	7,93	8,45	7,53
на 100 крб. основних фондів і оборотних коштів	55	62	66	59
Затрати виробництва на 100 крб. сільськогосподарської продукції, крб.	91	84	83	86
Середня норма рентабельності, %	13	26,5	43,2	29,8
Розмір валового доходу на I середньорічного колгоспника	805	1136	1642	1038
на I людино-день, крб.	3,92	5,18	7,22	4,72
на 100 крб. основних фондів і оборотних коштів	31,50	40,52	56,82	37,38
Оплата праці I людини-дня, крб.	3,0	3,24	3,56	3,22
I середньорічного колгоспника	654	736	787	705

* Таблицю розраховано за даними річних звітів колгоспів УРСР.

того ж, питома вага оплати праці у валовому доході господарств III групи становила 49%, а I — 76,6%. Все це обумовлено тим, що зростання продуктивності праці тут вище зростання її оплати. Більш висока норма прибутку забезпечує колгоспам III групи перспективи для розширеного відтворення. Виробничі фонди в них при нормі прибутку 24,2% окупляться за 4 роки, а в I групі при нормі прибутку 6,6% — за 15 років.

Просліджуємо, якою була норма прибутку в колгоспах різних природно-економічних зон Української РСР (табл. 41).

Таблиця 41

Норма прибутку в колгоспах різних природно-економічних зон Української РСР

Показники	Лісостеп	Полісся	Степ	Карпати	По УРСР
Основні виробничі фонди на 100 га с.-г. угідь (1968 р.), тис. крб.	35,5	29,9	30,0	38,4	31,8
Чистий дохід (в середньому за 1965—1968 рр.) в розрахунку на:					
100 крб. основних виробничих фондів сільськогосподарського призначення, крб.	24,6	19,6	27,0	16,0	24,2
1 га с.-г. угідь, крб.	78,8	50,2	70,4	53,5	66,5
Норма прибутку (в середньому за 1965—1968 рр.), %	15,3	12,2	17,1	10,7	15,0
Норма прибутку (1968 р.), %	11,5	9,8	12,3	11,5	11,4

Дані таблиці показують, що вона неоднакова в колгоспах різних природно-економічних зон республіки. Найвищий рівень її — в колгоспах Степу і Лісостепу, які найкраще використовували землю і одержували найбільше чистого доходу на 1 га сільськогосподарських угідь. В розрахунку на 100 крб. основних виробничих фондів сільськогосподарського призначення більше чистого доходу одержали колгоспи степової зони, що свідчить про краще використання ними основних виробничих фондів.

Колгоспи Полісся й Карпат повинні домогтися більш високої норми прибутку, яка б дозволила їм мати однакові або навіть більші нагромадження порівняно з господарствами Лісостепу та Степу при інших рівних умовах.

Все це знову ж таки ставить питання про необхідність більш наукового обґрунтування диференціації закупочних цін на продукцію колгоспів різних природно-економічних зон республіки та про підвищення ефективності виробництва.

Для дальшого піднесення рівня сільськогосподарського виробництва та його економічної ефективності потрібно найближчим часом значно збільшити фондозабезпеченість та енергоозброєність сільського господарства, яка повинна бути вищою, ніж у промисловості. Це пояснюється тим, що в сільському господарстві частина потужностей, часто третина, витрачається на рух тракторів і машин по полях, на перевозку продукції, в той час як на промислових підприємствах вона майже повністю споживається робочими органами машин. Крім того, в рослинництві енергетичні потужності і багато основних засобів виробництва використовуються не цілий рік.

В США, наприклад, енергоозброєність працівника, зайнятого в сільському господарстві, вдвоє вища, ніж у промисловості, в нашій країні — навпаки. Так, у 1968 р. на одного працівника, зайнятого в промисловості, припадало виробничих основних фондів 6,2 тис. крб., в сільському господарстві — лише 2,7 тис. крб.¹⁵

Для ефективного використання велике значення основних виробничих фондів має їх структура, зокрема питома вага так званої активної частини (силові й робочі машини, устаткування, транспортні засоби, робоча худоба). Розрахунки показують, що останнім часом зростає питома вага так званої пасивної частини їх (будівлі, споруди і передаточні обладнання). Якщо в 1960 р. в колгоспах УРСР вона становила 53%, то в 1968 р. — 58,5%. Слід зазначити, що в радгоспах республіки питома вага пасивної частини основних фондів була нижчою, ніж у колгоспах (49,5% у 1968 р.)¹⁶. Дуже важливо визначити правильне співвідношення між окремими складовими частинами основних виробничих фондів, тобто знайти їх опти-

¹⁵ Розрахунки зроблені за даними: Народное хозяйство СССР в 1968 году, М., 1969, стр. 50, 327, 545, 548.

¹⁶ Народное хозяйство Украинской РСР в 1968 році, стор. 177.

мальну структуру. За розрахунками економістів, для раціонального використання техніки відношення вартості силових машин і обладнання до вартості робочих машин і устаткування повинно бути 1:2. У 1968 р. в колгоспах Української РСР воно становило 1:1,55 (583 млн. крб.: 913 млн. крб.), в радгоспах — 1:1,47 (198 млн. крб.: 292 млн. крб.), в сільському господарстві США — 1:2,5. Співвідношення вартості техніки, механізованих транспортних засобів і продуктивної худоби до вартості будівель і споруд в сільському господарстві США дорівнювало 1,9:1, а в колгоспах УРСР в 1968 р. — 0,7:1 (3978 млн. крб.: 5594 млн. крб.), в радгоспах — 1,02:1 (1603 млн. крб.: 1572 млн. крб.)¹⁷.

Таким чином, необхідно вдосконалювати структуру основних виробничих фондів сільського господарства, бо це одна з умов більш ефективного їх використання, більш інтенсивного ведення сільськогосподарського виробництва.

* * *

Найголовнішим резервом підвищення рентабельності колгоспного виробництва є зниження собівартості одиної продукції: чим вона нижча, тим більше прибутку при інших умовах одержать колгосп.

Шляхів здешевлення продукції в сільськогосподарському виробництві багато. Для кожної галузі, при виробництві окремих продуктів вони різні й різноманітні, але найголовніші з них — інтенсифікація, спеціалізація та концентрація сільськогосподарського виробництва, підвищення продуктивності землеробства, тваринництва, широке впровадження у виробництво досвіду передовиків та досягнень науки, суворе дотримання режиму економії у використанні засобів та коштів.

Підвищення рентабельності колгоспного виробництва значною мірою сприяє дальшому розвитку продуктивних сил сільського господарства, піднесенню матеріального й культурного рівня колгоспного селянства, ліквідації соціально-економічних та культурно-побутових відмінностей між містом і селом.

¹⁷ П. Бузадов, Інтенсифікація сільського господарства й економічна ефективність. — «Вопросы экономики», 1966, № 9; Розрахунки зроблені за даними; Народне господарство Української РСР в 1968 році, стор. 177.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Загальні теоретичні основи суспільних витрат виробництва при соціалізмі	6
Розділ II. Економічна природа собівартості та чистого доходу колгоспного виробництва	38
Собівартість сільськогосподарської продукції	38
Чистий дохід колгоспів як економічна категорія	54
Методика обчислення собівартості та чистого доходу в колгоспах	68
Розділ III. Економічна природа рентабельності колгоспного виробництва	89
Методологічні основи господарського розрахунку й рентабельності	89
Показники рентабельності колгоспного виробництва та їх економічний зміст	107
Розділ IV. Динаміка та рівень рентабельності в колгоспах Української РСР	129
Загальна характеристика економіки колгоспів Української РСР	129
Норма рентабельності виробництва продукції рослинництва	137
Норма рентабельності виробництва продукції тваринництва	150
Фондозабезпеченість і норма прибутку в колгоспах Української РСР	156

Василий Порфирьевич
Бородатый

Чистый доход и рентабельность
колхозного производства

(На украинском языке)

Редактори: Кучеренко Н. Ф., Кисиленко А. П.

Художник Головченко Г. І.

Художий редактор Вязло А. П.

Технічний редактор Хохановська Т. І.

Коректор Рольянова А. І.

Здано до набору 5.VIII. 1970 р. БФ 16331.
Зам. № 454. Впд. № 961. Тираж 1000. Формат
паперу 84×108¹/₃₂. Фіз. друк. аркушів 5,25. Умовн.
друк. аркушів 8,82. Обл.-видавн. аркушів 9,55.
Паперових аркушів 2,625. Підписано до друку
5.II 1971 р. Папір друкарський № 2. Ціна 96 коп.
Видавництво Київського університету,
Героїв революції, 4.

Т. П. — 1971, поз. 228.

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету
по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Речіца, 4.